

בגידה ונבגדות בחויית פדויי שבי בישראל

זהבה סולומון, משה בן סימון, דן שרון

מבוא

למונח 'בגידה' פנים רבות ומשמעויות שונות בהקשרים שונים, לפיכך לבגידה גם הגדרות רבות. רחמן (Rachman 2010) מגדיר חמישה סוגי בגידה: (1) מסירת מידע אישי או סודי; (2) חוסר נאמנות; (3) בגידה רומנטית; (4) (infidelity) חוסר כנות; (5) (dishonesty) אי-הענקת עזרה (מובטחת) בעת צרה או צורך. המשותף לכולן הוא כי הנבגד מרגיש שנעשה לו עוול ונגרם לו נזק מחוסר נאמנות או מניתוח של נורמות בסיסיות ומהותיות. לדעת רחמן, בגידה כוללת בכל המקרים הרגשה של פגיעה בכוונה תחילה וגרימת נזק על ידי אדם (חבר, קרוב משפחה, שותף וכולי) שנתפס תחילה כמהימן בעיני הנבגד.

כל מעשי הבגידה הם בבחינת הפרה קיצונית ובלתי צפויה של 'חווה חברתי' בסיסי ומערערים את תפיסת עולמם של הנבגדים. לפי גישה זו, נזק שגרם אויב אינו נחשב בגידה, אף שהנזק עלול להיות גדול מאוד. לעומת זאת, נזק שגרם אהוב או קרוב נחווה כפגיעה חמורה ונחשב בגידה (Jackson 2000). כך גם בן-יהודה מאגד את סוגי הבגידה השונים במסגרת אחת, הרואה בכלם הפרה של אמון. עם זאת, אף שהמונח 'הפרת אמון', על צורותיו השונות, אוניברסלי, המשמעות שלו דיפרנציאלית, שכן יש להבין הפרת אמון על בסיס ההקשר שהיא מתבצעת בו (Ben-Yehuda 2001).

נפילה בשבי סודקת את התפיסה המקובלת שחיילים אמורים להילחם ולהגן על ארצם ועל עמם ומציפה שאלות, כגון אם החיילים שנשבו בגדו באמון שניתן בהם בכך שלא גברו על האויב; אם הם עשו כל שנדרש מהם כחיילים; אם הנופלים בשבי בוגדים בערכים לאומיים, במולדת, במיתוס ובקוד הצבאי. מנגד, עולות גם השאלות הפוכות: אם אכן דאג צה"ל להכנת החיילים – סיפק תחמושת, אספקה, דאג לאימונים מתאימים, להגנה ולחילוץ במצב של נפילה בשבי; אם הם נבגדים.

במאמר זה אנו מתמקדים בחויית הבגידה בהקשר של שבי במלחמה בכלל, ובפרט – בהפרה ההדדית של החווה הרשמי והלא רשמי שבין חיילים ישראלים שנפלו בשבי האויב ובין מדינת ישראל, ששלחה אותם לשדה הקרב. עד היום לא נעשה מחקר שיטתי לבחינת

החווייה הסובייקטיבית של הנפילה בשבי והחזרה מן השבי בכל הקשור להרגשות בגידה ונבגדות. במחקר הזה אנו מבקשים למלא חלל זה, ובהתאם לכך לעמוד על שינויים שחלו במשך השנים בהרגשות ובמחשבות שליוו חיילים בכל הקשור לבגידה שלהם או בגידה בהם בזמן הלחימה בשדה הקרב, בעת קבלת ההחלטה להיכנע וליפול בשבי, בתקופת השבי ולאחר מכן.

סקירת הספרות תציג את החוזה הכתוב, את החוק ואת הפקודות הניתנות לחיילי צה"ל ואת החוזה הלא כתוב בין חיילים למדינה ('הקוד התרבותי') ותבחן את נקודות השבר בהם. בהמשך הדברים תוצג תפיסת השבי מנקודת ראות היסטורית-לאומית תוך כדי התייחסות לנפילה בשבי, לנסיבות הנפילה (ובעיקר את אלו שאפיינו את ערב המלחמה הצורבת בתולדות ישראל – מלחמת יום הכיפורים) ולקוד ההתנהגות המצופה מחייל שנופל בשבי. לבסוף יובא תיאור של חזרת השבויים ארצה.

השבי בראי החוק והשיח הציבורי

מלחמה ושבי הם אירועים טראומטיים, ובמקרים רבים הם משפיעים מאוד על חייהם של הלוחמים (Neria, Solomon & Dekel 1998; Solomon, Neria, Ohry et al. 1994). בשניהם הפרטי נקשר לציבורי, שכן החייל יוצא לקרב לא ביזמתו, לפי רצונו, אלא מדינתו והצבא שולחים אותו. התנהגות החייל בחזית מוסדרת על פי כללים ברורים המעוגנים בחוק ועוסקים גם בנפילה בשבי. לפיכך נפילה בשבי איננה רק עניינו הפרטי של השבוי אלא עניינם ואחריותם של המדינה ושל הצבא ששלחו אותו לשדה הקרב.

מעמדו המיוחד של 'שבוי מלחמה' מוכר ומוסדר באמנה בין-לאומית שגם ישראל שותפה לה (פרטי האמנה: <http://usmilitary.about.com/od/deploymentsconflicts/l/blgenevaconv.htm>). האמנה קובעת כי חובה לשמור על חייו של שבוי מלחמה, על בריאותו ועל כבודו, אך מותר לעצרו במחנה שבויים. בישראל החוק מתאר גם את ההתנהגות הראויה המצופה מהשבויים בשבי ומגדיר את גבולותיה הנורמטיביים. לעניין החייל הנופל בשבי, חוק השיפוט הצבאי, תשט"ו-1955 מגנה בחומרה רבה כניעה ללא פקודה וכן גילוי סודות בשבי. הכותרת לסעיפים 43 ו-45 בחוק מגדירה התנהגויות אלה 'בגידה' ו'התנהגות מחפירה'. העונש על עבירת הבגידה בעת לחימה הוא עונש מוות. למעשה, זו העבירה הראשונה שחוק השיפוט הצבאי מגדיר, ומיקומה מעיד על החשיבות ועל החומרה שהחוק מייחס לה.

לצד ההסדרה המשפטית של השבי, התרבות הישראלית מקיימת מערכת נורמות משלימה, גלויה וסמויה, בנוגע לנפילה בשבי ולהתנהגות בשבי. גבריאלי מכנה מערכת זו 'הקוד התרבותי של השבי' (Gavriely 2006). במערכת זו אתוסים המושתתים על מיתוסים, על אירועים היסטוריים ועל סמלים. חוקרי תרבות ישראלית, ובהם גבריאלי (2008) ובן-יהודה (2001, Ben-Yehuda), גורסים כי ההבניה התרבותית של המונח 'שבי' מקיימת יחסים

מורכבים עם החוק. היא עשויה לתמוך בו או לסתור אותו במפורש, ובכך לעשות את לשון החוק 'אות מתה'. חוק השיפוט לא השתנה מאז 1955, ואילו בחברה הישראלית חלו במרוצת השנים שינויים ערכיים מהותיים; אמנם אלה לא באו לידי ביטוי בשינוי בחקיקה, אך הם השתקפו בתמורות של ממש בשיח הציבורי ובעמדות הציבור כלפי פדויי שבי. במאמר זה נחשוף כמה מן השינויים האלה וכן את אי-התאמת המערכת הרשמית אליהם ברבות השנים.

תפיסת השבי מנקודת ראות היסטורית-לאומית

כמה חוקרים (למשל Simons & Hyatt 1999) מצביעים על כך שההבניה התרבותית של המונח 'שבי' מעמתת שני אתוסים מנוגדים שיונקים מאירועים מכוננים בהיסטוריה של עם ישראל. האחד מכונה 'אתוס מצדה' (Bar-Tal 1986), ולפיו יש להילחם עד הכדור האחרון, והאחר נקרא 'אתוס ההליכה כצאן לטבח' (מיכלסון 1997), והוא מבטא כניעה ותבוסתנות. 'אתוס מצדה', כפי שמשתקף במערכת הסמלים הישראלית, פוסל מכול וכול את אפשרות ההליכה לשבי ומצדד בבירור בבחירה במוות על פני כניעה. הלחימה עד הכדור האחרון או עד המוות נתפסת כגבורת הלוחמים המתאבדים. חיזוק ושחזור תרבותי, אם כי לא היסטורי, של 'אתוס מצדה' בהיסטוריה המודרנית של עם ישראל הוא קרב תל חי (זרובל 2005). קרב זה משמר את האתוס הלאומי של 'מעטים מול רבים' וגם 'לחימה עד מוות'. הקרב נחתם בדבריו האלמותיים של יוסף טרומפלדור, המתואר כמי שאמר לפני מותו 'טוב למות בעד ארצנו'. כלומר גם הקרב על תל חי, כמו מצדה, מתאר גבורה שעיקרה העדפת המוות על פני אפשרות של כניעה וחיים. לדברי שגב (1991), בניגוד מוחלט לאתוס מצדה, את ניצולי השואה תיארה החברה הישראלית כמי שהלכו אל מותם כ'צאן לטבח'. ה'הליכה כצאן לטבח' בשיח התרבותי בישראל תוארה כוויתור וככניעה מראש. 'היהודי החדש' המגולם על ידי טרומפלדור וחבריו מוצג כניגודם של היהודים הגלותיים החלשים והכנועים. ה'הליכה כצאן לטבח' נתפסת כמבוזה, ואפשר לראות בה חלק מ'שלילת הגלות'. במציאות, שלא כמו במיתוס, 'הליכה כצאן לטבח', הנפילה בשבי במקרה הזה, אינה כרוכה על פי רוב במוות. אדרבה, הכניעה היא ביטוי לערך החיים, לזכות לחיות, והיא משמשת ניסיון להציל את החיים גם במחיר של עינויים, השפלה וויתור על הכבוד. עם זאת, 'הבחירה' באפשרות השבי, כמו 'הליכה כצאן לטבח', מסמנת הכרה במגבלות הלחימה, ואולי אף במגבלות רוח הלחימה.

גבריאל (2008) מבירה כי גם השימוש המקובל במונח 'נפילה בשבי' מבטא הכרעה תרבותית. התרבות הישראלית בחרה להדיר מן השיח מצבים של כניעה, היינו הליכה לשבי מתוך בחירה, והעדיפה לראות בשבי 'נפילה', 'מעידה', מצב כפוי ששולל מן הלוחם אפשרות בחירה. 'הנופלים בשבי', כמוהם כ'נופלים חלל', אינם מבטאים העדפה ערכית או בחירה מודעת בהפסקת הלחימה, אף שאפשרות הנפילה בשבי היא לעתים תוצר של החלטה מודעת שכרוכה לפעמים בהליך מורכב של קבלת החלטות, הן מצד השבוי והן מצד מפקדיו.

אם כן, מצופה מחיילי צה"ל – הן על פי החוק והן על פי הנורמות החברתיות – להילחם ולעשות ככל יכולתם כדי שלא ליפול בשבי. בפועל, הנסיבות שחיילים נשבים בהן שונות ומורכבות. לעתים יש להם אפשרות לשיקול דעת או ל'בחירה', ובמקרים אחרים אין הדבר מתאפשר. למשל במלחמת יום הכיפורים היו מעוזים על גדות תעלת סואץ ב'קו בר-לב' שהיו מכותרים והיו בהם פצועים רבים שנוקקו לטיפול רפואי דחוף. משהתברר כי ניסיונות חילוץ חוזרים ונשנים כשלו ונסיגה עצמאית אינה אפשרית, עמדה בפני הנצורים דילמת השבוי במלוא חריפותה: אם להוסיף להילחם 'עד הכדור האחרון' או להיכנע. דילמה מקבילה עמדה גם בפני דרג הפיקוד הבכיר והדרג המדיני: אם לתת לאנשי המעוזים הוראת כניעה או להורות על המשך הלחימה (Gavriely 2006). דילמה זו חצתה גם את מפקדי הצבא. הרמטכ"ל העדיף חיים ולו במחיר השבי; שר הביטחון גרס כי אין אומרים לחיילי צה"ל להיכנע ועליהם להחליט בעצמם; ואילו אלוף הפיקוד גרס כי יש ללחום עד הכדור האחרון, כלומר עד המוות (ברגמן ומלצר 2003). ריבוי הדעות בקרב גורמי הפיקוד חלחל גם אל השטח. גבריאלי ערכה ניתוח סוציולוגי מקיף בנושא, וכך כתבה:

לא היסוס בעלמא היה כאן. היסוס הדרג הבכיר משקף קושי של מי שאמונים היו על קוד הלחימה הוותיק של לחימה עד הכדור האחרון, אשר התקשו לקבל את המעבר לקוד התרבותי החדש, זה המכיר במפורש בלגיטימיות של הליכה לשבי [גבריאלי 2008].

וכך, בעוד הגנרלים מהססים בשלושת ימי המלחמה הראשונים, נפלו מרבית המעוזים. כמה מהלוחמים נהרגו, אחרים חולצו או הצליחו להיחלץ בכוחות עצמם, וכמחצית מחיילי המעוזים נפלו בשבי.

הפקרה כבגידיה

מקצת חיילי צה"ל שנפלו בשבי הרגישו כי מדינת ישראל וצה"ל בגדו בהם. הרגשת הנבגדות וההפקרה מקורה בכך שצה"ל, הגוף האמור לאפשר לחייליו להילחם ולהתגונן, שלח אותם ללא אמצעי לחימה ומיגון מתאימים, ובמקרים מסוימים אף ללא די מזון. רבים מבין השבויים היו עדים לפני הנפילה בשבי לכאבם ולסבלם של פצועים שלא הוגשה להם עזרה כנדרש וחזו במותם של פצועים רבים בנסיבות שהיה אפשר למנוע לו היה הצבא ערוך ומוכן טוב יותר לקראת המלחמה (מתוך ארכיון צה"ל ומערכת הביטחון).

לא רק ההחלטה על ההליכה לשבי היתה מקור להרגשת נבגדות. רבים מפדויי השבי במלחמת יום הכיפורים למשל הרגישו שהצבא והמדינה הפקירו אותם בעצם הצבתם במעוזים שלא היו מאוישים ומצוידים דיים. הניצחון הסוחף במלחמת ששת הימים תרם לתפיסה של צה"ל כי הוא אינו מנוצח ('קו בר-לב לא ייפול'), לשאננות בו ולהיערכות שאין די בה, ועל רקע זה לא סופקה לחיילים הגנה מספקת. מחסור הורגש לא רק בציוד אלא גם באיזו לא מספיק של המוצבים. בציבור הישראלי רווחה ההרגשה כי במקרים רבים היה

אפשר למנוע את הנפילה בשבי וכן להתנהל אחרת ולשלם מחיר נמוך יותר של הרוגים, פצועים ושביים לו רק היו המנהיגים שאננים פחות וערים יותר לצרכים המבצעיים (בן פורת, גפן, דן, הבר ואחרים 1974).

התנהגות בשבי – ה'קוד' ושברו

הנחיות צה"ל אוסרות על שבוי למסור לשוביו כל מידע פרט לשמו, לדרגתו ולמספרו האישי. עם הגזרה הזאת קשה ביותר להתמודד בשל עינויים גופניים ונפשיים קשים ביותר בתנאים מתמשכים של אי-ודאות, רעב, צמא וחוסר בשינה; ואולי הדבר אינו אפשרי כלל. בפועל, מרבית השבויים מדברים ומוסרים מידע כזה או אחר (ראו לדוגמה בן חורין 1989; לויטוב 2007), לפיכך יש לשאול אם גילוי סודות לאויב בשבי נחשב בגידה; אם שבויי מלחמה שנתונים לעינויים קשים ולאיום מידי על חייהם ומוסריהם מידע בוגדים כאשר מחולץ מהם מידע בעינויים. בהקשר זה מציג בן-יהודה (Ben-Yehuda 2001) דילמות ושאלות נוקבות אשר להתנהגות בשבי. בבסיס ההגדרה שלפיה בגידה היא פגיעה באמון עומדת ההנחה כי מדובר בהתנהגות שמבוססת על החלטה חופשית של אדם. אך מה קורה כאשר אדם מעונה עינויים גופניים ונפשיים קשים מנשוא, נמצא בסכנת חיים מתמשכת ונאנס לנהוג אחרת ו'לבגוד'? האם בתנאים האלה שבוי שמוסר לשוביו כל מידע פרט לשמו, לדרגתו ולמספרו האישי נחשב בוגד?

לשאלה נוקבת זו אין תשובה ברורה, אולם שתי דוגמאות קיצוניות ומנוגדות עשויות לחדד את השאלה. המקרה הראשון הוא זה של אורי אילן ז"ל, אשר נפל בשבי הסורים בשנת 1954 והתאבד בכלאו. אילן, המתואר כגיבור, נשלח עם עוד ארבעה חיילים למשימת חדירה לרמת הגולן כדי להתקין מתקן האזנה לקווי טלפון סוריים. אילן וחבריו נלכדו על ידי הסורים ונכלאו בבית סוהר בסוריה. בכלא עונו החמישה עינויים פיזיים ונפשיים, ולאחר כחודש התאבד אילן בתאו, לא לפני שטמן בבגדיו פתק, ובו נכתב 'לא בגדתי, התאבדתי' (Ben-Yehuda 2001); הפתק נתגלה לאחר השבת גופתו לארץ. המקרה השני שונה בתכלית; עמוס לוינברג היה אספן כפייתי של מידע וניחן בזיכרון צילומי יוצא דופן. בזכות כישוריו אלה הוא תרם רבות לצה"ל בעת שירותו הצבאי. כאשר נפל לוינברג בשבי הסורים במלחמת יום הכיפורים הוא סיפק לשוביו באיומים את כל המידע שהיה ברשותו. אורי אילן שהתאבד התקבע בתודעה הלאומית כגיבור, ולעומתו על עמוס לוינברג נמתחה ביקורת נוקבת. האם לוינברג בוגד? ללא ספק הוא היה חייל ישראלי שמעל באמון שנתנו בו צה"ל והמדינה בכך שמסר מידע חשוב ורב לסורים. אך השאלה המורכבת והמסובכת יותר היא למה יש לצפות משבוי בנוגע לסוג המידע שיחלוק עם שוביו ולהיקפו ואם התנאים שהוא מוחזק בהם משפיעים על ההכרעה בסוגיה זו. מיתוס אורי אילן תרם להשרשת התפיסה שלפיה מסירת מידע בשבי כמוה כבגידה במדינה. קיבוע מיתוס זה בתודעה הציבורית תרם לגינוי ציבורי חריף שנחשפו לו רבים מפדויי השבי לאחר שחרורם.

חזרה הביתה או 'ברוך שובכם גיבורי ישראל'

במקרים רבים תויגו שבויים לאחר חזרתם ככוגדים. את התיוג הזה הם חוו כצורה נוספת של בגידה לאחר הטראומה הפיזית והנפשית שחוו בשבי. במישור הגלוי עשו ממשלות ישראל כל שביכולתן כדי להחזיר הביתה את השבויים, לעתים במחיר כבד של שחרור מספר רב של שבויי אויב ולעתים באמצעות מבצעים צבאיים שסיכנו חיי לוחמים. גם קבלות הפנים שזכו להן שבויים ישראלים היו חמות בדרך כלל, והם הוגדרו בנים אובדים ששבו לביתם. פדויי שבי ממלחמת יום הכיפורים התקבלו בשמחה, וחגיגות נערכו גם ביישובים שהתגוררו בהם משפחות השבויים. בנמל התעופה בן-גוריון קיבלו חיילות את פני השבויים, הן הגישו זרי פרחים לכל אחד מן החיילים היוורדים מן המטוס, לעתים בלוויית מטסי הצדעה של פנטומים. ראשי המדינה קיבלו את השבויים בחום רב. ראש הממשלה גולדה מאיר קיבלה את פני השבויים 'בדמעות התרגשות', ודיין קיבל שבו 'בחיבוקים ובנשיקות' (חדד 1973).

ה'טיפול' בשבויים לאחר החגיגות היה מורכב יותר. לאחר מלחמת יום הכיפורים, סמוך לשובם של פדויי השבי, הם נלקחו לבית הבראה בזיכרון יעקב אשר הוסב למתקן חקירות, ושם נחקרו תחקירים ביטחוניים ונבדקו בדיקות רפואיות ובדיקות פסיכולוגיות. בין השאר הם נחקרו שוב ושוב אשר לנסיבות הנפילה בשבי, התבקשו לדווח על מה שגילו לשוביהם ואם עמדו 'כבוד' בחקירות. הם התבקשו לדווח גם על התנהגות חבריהם לשבי ועד כמה עמדו החברים בחקירות האויב (טל, ברגמן ומלצר 2003). חקירות השבויים לאחר שובם תוארו כתחקיר שנועד לספק מידע צבאי ולצמצם נזקים מבצעיים בגין מידע צבאי שנמסר. בפועל שלל מתקן החקירות שוב את החופש של פדויי השבי, שזה עתה הם זכו לו, ושחזר חוויה של חקירות, הפעם מידי צה"ל (צוריאל 2004).

הציפייה מהשבויים ששוחררו ושובו הביתה עד מלחמת יום הכיפורים דמתה לזו שהיתה בזמנו מניצולי שואה, כלומר שיניחו לעברם הטראומטי וישובו לפעילות שגרתית כפי שהיה לפני כן (גבריאלי 2008). לא היתה בזמנו הכרה בנזקים שהלחצים הטראומטיים עלולים לגרום. משנות האלפיים חלו שינויים בשיח הציבורי ככל הקשור לתפיסת השבי. הדבר התבטא בהכרה בדיעבד בנזקי הבריאות שגרם השבי. ביולי 2005 אישרה הכנסת את חוק התשלומים לפדויי שבי, תשס"ה-2005; מכוח החוק יקבל כל שבוי תשלום כספי חודשי לכל ימי חייו. למול זאת, בשנים האחרונות עלתה לדיון ציבורי שאלת פדיון השבויים ו'המחיר' שישראל משלמת בעקבות חילופי שבויים. מונחים כמו 'עסקה' לציון חילופי שבויים, 'תמורה' ו'קלפי מיקוח' החליפו חלקית את המונח הקדום 'פדיון שבויים' (גבריאלי 2008). מונחים אלו משקפים אופי 'כלכלי' כביכול, ובעיקר את הוויכוח הציבורי הנוקב בנושא. לעתים 'המחיר' גבוה בעיני הציבור בשל שחרור מספר רב של חיילי אויב או מחבלים תמורת שבויים ישראלים. הדברים אמורים בעיקר במקרים שנסיעות הנפילה בשבי היו מורכבות (למשל חיילי הנח"ל במבצע שלום הגליל) שהשבויים בהן היו אשמים בנפילה בעיני החברה.

מטרת המחקר

מתוך סקירת הספרות עולה כי עצם הנפילה בשבי וכן אופן תפקודו של השבוי בשבי נעשים ענייניו של החברה ושל המדינה. מצב זה מטיל על החייל, על הפרט, עול כבד. השבי והנפילה בשבי עלולים לסדוק תפיסות מקובלות אשר לנפילה ולהתנהגות בשבי. עד היום טרם נעשה, למיטב ידיעתנו, לא בישראל ולא בעולם, מחקר שיטתי אשר ניתח את החוויה הסובייקטיבית של הנפילה בשבי והחזרה מן השבי בכל הקשור להרגשות בגידה ונבגדות. במחקרנו אנו מבקשים למלא חלל זה, ובהתאם לכך שאלת המחקר היא: מה היו ההרגשות והמחשבות שליוו חיילים בכל הקשור לבגידה שלהם או בגידה בהם בעת הלחימה בשדה הקרב, בעת קבלת ההחלטה ליפול בשבי, בשבי עצמו ולאחריו.

שיטה

איסוף הנתונים

חיפשנו ביסודיות כתבים שיש בהם עדויות וחוויות של פדויי שבי מהקמת המדינה עד ינואר 2014. החיפוש נעשה בספריות אקדמיות, במוספי העיתונים היומיים ובמרשתת (אינטרנט) תוך כדי שימוש במילות המפתח האלה, על הטיותיהן הלשוניות: 'שבי', 'בגידה', 'הפקרה', 'הזנחה' ו'נטישה'. החיפוש העלה אוטוביוגרפיות ועבודות תזה שכתבו פדויי שבי, כתבות רבות בעיתונים ובלוג אחד. בין הכתבים שמצאנו בחיפוש: ארבעה ראיונות שראיינו שניים מהמחברים – זהבה סולומון ודן שרון; הראיונות שימשו במחקר זה לאחר שנתקבלה הסכמה מדעת מאת המראיינים. לאלה הוספנו את דוח ועדת אגרנט, ובו ציטוטים (בעילום שם) של שבויים.

ניתוח הנתונים

ניתוח תוכן נעשה במכלול המידע הכתוב שהצטבר (Richards & Richards 1995; Silverman 2001). הניתוח היה תהליכי ומובנה על ידי קריאה חוזרת ונשנית של המידע. לתהליך היו שלושה שלבים. השלב הראשון הוא שלב הקידוד הפתוח, אשר מטרתו לנתח כל מקטע ידע, דהיינו כתבה, מידע מבלוג או ריאיון, כיחידה העומדת בפני עצמה, בלי להשוות למקור ידע אחר. ניתוח זה כלל קידוד של כל משפט או קטע נבחן כדי לזהות רעיון שמאפיין אותו ולהעניק לו כותרת אשר מכונה 'קטגוריה'. מאחר שהתופעה שנחקרה מורכבת, טבעי היה כי לכל קטגוריה היו תת-קטגוריות. השלב השני בניתוח היה קידוד צירי, אשר מטרתו השוואת הקטגוריות בין כל סוגי המקורות. ניתוח זה אפשר להבחין בקטגוריות המשותפות, העוברות כציר בין מקורות המידע השונים. ניתוח זה אפשר את חידוד הקטגוריות ואת מציאת הקשרים ביניהן. כך היה אפשר לזהות מערכות יחסים בין

הקטגוריות, למשל סיבה ותוצאה. השלב השלישי והאחרון היה איתור קטגוריות הליבה, ובכלל זה איחוד של כמה קטגוריות אשר יש להן רעיון מקיף שמכונה 'תמה'. התמות סיפקו הסבר לתופעה הנחקרת.

ממצאים

בפרק הזה נציג הצגה תיאורית של הממצאים וניתן בכך קול לחוויותיהם הסובייקטיביות של המשתתפים. כאמור, השימוש בניתוח תוכן נעשה כדי לגבש את התמות העיקריות מתוך כלל התכנים שעלו בחוויית הבגידה והנבגדות. מהניתוח עולה כי אפשר לחלק את התופעה לארבע תקופות כרונולוגיות; לכל תקופה כמה תמות. התקופה הראשונה מתייחסת לימים שלקראת המלחמה ולנפילה בשבי. תקופה זו כוללת הרגשות של הזנחה, נטישה והפקרה בגין היעדר המוכנות של צה"ל לקראת המלחמה, וכן מסרים עמומים ומעורפלים מצד הפיקוד העליון והעברת 'אחריות' הכניעה ללוחמים. כל אלה תרמו להרגשת הנבגדות של השבויים. התקופה השנייה מתייחסת לשבי בכלל, ובפרט – לציפיות שהפנימו השבויים בהתייחס לקוד הצה"לי להתנהגות בשבי, אשר עוררו בשבויים רגשות בגידה במולדתם. התקופה השלישית מתייחסת לשיבת השבויים לישראל ועוסקת ברגשות הבגידה במולדת שחוו בדרכם וסמוך לשובם לישראל, בהאשמת השבויים בעצם הנפילה בשבי ובבגידה בתקופת השבי הקשה. תקופה זו כוללת גם היעדר הכרה של קצינים בכירים ומערכות המדינה בהקרה של השבויים, הרגשות ההפקרה והנטישה שחוו השבויים בכל הקשור לאופן הטיפול בהם וכן הרגשה קשה שעדיף היה למערכת הביטחון לו חזרו השבויים מתים מהשבי. כל אלה תרמו רבות להרגשת הנבגדות של השבויים. התקופה הרביעית מתייחסת להפקרה ולהזנחה ארוכות שנים מצד מערכת הביטחון, אשר גם הן תרמו רבות להרגשת הנבגדות. ממצאי כלל התמות מלווים בציטוטים ישירים נבחרים של פדויי שבי כדי להציג את הנתונים הצגה ברורה וממוקדת תוך שמירה על סגנון הדיבור והכתיבה, על תוכנם ועל אופיים.

1. לקראת המלחמה והנפילה בשבי

1.1 היעדר מוכנות לקראת המלחמה: הרגשות הזנחה, נטישה והפקרה

מן המפורסמות הוא שצה"ל לא היה ערוך כהלכה לקראת מלחמת יום הכיפורים. מצב זה תואר לפרטים בדוח ועדת אגרנט (ארכיון צה"ל ומערכת הביטחון) שהוקמה כדי לחקור את 'המחדל' שקדם למלחמה ואת הליקויים בתפקוד צה"ל והדרג המדיני הממונה עליו. עם זאת, כאשר מדובר בשבויי מלחמה, היעדר המוכנות היה נדבך ראשון במסכת של אירועים שגרמו הרגשות הזנחה, נטישה והפקרה. היו שבויים שהביעו אכזבה קשה מתפקוד בלתי מקצועי של בכירים בצבא, שאת מחירי שילמו החיילים שנמצאו באותם ימים בחזית; התנהגות זו

העמיקה את הרגשת ההפקרה. כך כתב אריה שגב, פדוי שבי שישב בכלא המצרים בזמן מלחמת יום הכיפורים: 'כאשר האויב מתכנן משהו, והקצינים הבכירים, במקום להתייחס ברצינות למצב, דואגים לנפוש באילת בימים הקריטיים, אז ברור שמספר מועט של חיילים לא יכול היה לבצע את המשימה, ולעצור את כל הצבא המצרי' (שגב 2001).

אבי וייס היה קצין מודיעין בפיקוד הדרום שנשלח למוצב המזרח ערב מלחמת יום הכיפורים כדי לבצע תצפיות ונשבה מאוחר יותר עם שאר חיילי המוצב. הוא תיאר כיצד מילא את משימתו בהעברת מידע מודיעיני על פעילות האויב, אולם לאכזבתו לא התייחסו גורמי המודיעין התייחסות הולמת למידע זה:

הייתי חדור תחושה של שליחות להציל את מדינת ישראל מההתקפה הממשמשת ובאה. לאט לאט, מול העדשות של המשקפת שלי, עשיתי 'וי' על כל הסימנים המעידים למלחמה. בסופו של דבר, יום לפני המלחמה, המצרים איישו גם את העמדות שהכינו מראש לטיילי קרקע-קרקע לפיצוח המיגון של המוצבים. בלילה הם הכניסו את הטילים לדיפונים ובבוקר צפיתי עליהם ודיווחתי למפקדה. זה היה פשוט נפלא. לקט מודיעין, שהופץ לפני המלחמה, קבע קטגורית כי איוש עמדות אלו, משמעותו 24 שעות לתחילת מלחמה. ההתעצמות המצרית בקו היתה כל-כך מהירה שהיינו צריכים להעביר מאות דיווחים ביום. לפעמים הייתי צריך להמתין שעות על הקו, עד שאיזה סמל מבצעים בגדוד בכלל היה מואיל בטובו לענות לי, ובסוף הייתי זורק את הטלפון וחוזר לתצפית. אנחנו סיפקנו את כל הסימנים המתריעים, את כל ההערכות המדויקות ביותר, את כל המידע, עד למצב של גודש ממש, ולמרות זאת לא הצלחנו להפוך את הקערה על פיה [ברגמן ומלצר 2003].

בהמשך הדברים וייס מספר שאפילו ב-6 באוקטובר 1973 בשעה 11:00 בבוקר (שלוש שעות לפני פרוץ המלחמה), שעה שב'בור' כבר ידעו במשך שעות כי מלחמה עומדת לפרוץ, התקשר אליו קצין בכיר ממודיעין האוגדה ואמר לו שפעילות המצרים לאורך התעלה נראית כמו הפגנת כוח בלבד. וייס הוסיף כי הצבא לא נערך בעוד מועד למצב שחייל מודיעין נופל בשבי: 'אף אחד, גם ביחידת המודיעין שלי, לא חשב שיש איזשהו סיכוי שבעולם שניפול בשבי. אף אחד לא העלה על דעתו שנצטרך סיפור כיסוי ולכן לא המציאו לנו אחד כזה'. גם אמנון שרון, שריונר שנפל בשבי הסורים במלחמת יום הכיפורים, תיאר היעדר הנחיות ברורות בנוגע לכללי התנהגות במקרה של נפילה בשבי: 'כטנקיסט לא קיבלתי מעולם הדרכה או הכנה לנפילה בשבי. רק מהעיתונים ומהסרטים זכרתי שאם נופלים בשבי, צריך לבקש פגישה עם אנשי הצלב האדום' (שרון 2005).

גם הצבת חיילי מודיעין בכירים במוצבים קדמיים ביותר לא תאמה את תפקידם. כך לדוגמה טען עמוס לוינברג, קצין מודיעין, בנוגע לנפילתו בשבי הסורים: 'במשך שנים רציתי למות. היו לי תחושות חזקות של בגידה, של אשמה, אבל האשמה האמיתית מוטלת על מי שהציב אותי במוצב החרמון' (כהן 1993), כלומר לפי דעתו, בהתחשב ברוחב ובעומק של הידע שהיה לו, היה על צה"ל להציבו במקום אחר, שהסיכון ליפול בו בשבי נמוך הרבה יותר.

אחד האירועים הבולטים שנחרתו בתודעה הקולקטיבית בעקבות מלחמת יום הכיפורים הוא סיפור נפילת מוצב המזח. מוצב זה היה המעוז הדרומי ביותר בקו בר-לב לאורך תעלת סואץ, וערב המלחמה היו בו 42 חיילים. המוצב אויש בפלוגה סדירה של נח"ל מוצנח בפיקודו של סגן שלמה ארדינסט. את המוצב תקפו כוחות של צבא מצרים, והוא היה נצור במשך שבוע ימים, אך חייליו הדפו שוב ושוב את הכוחות המצריים. מחיר הלחימה היה כבד: במתקפות נהרגו חמישה חיילים, מספר הפצועים הלך וגדל, ומלאי התחמושת והציוד הרפואי במוצב הלך ואזל. ניסיונות החילוץ של צה"ל לא עלו יפה, ובשל מצבם ההולך ומידרדר של החיילים הם הבינו כי הסיכוי לחילוץ קלוש. למרות הכאוס ששרר במוצב, המשיך מפקד המוצב שלמה ארדינסט לנהל את הלחימה, ואילו ד"ר נחום ורבין, רופא המוצב, פיקד על בונקר הפצועים. לאחר שבוע של לחימה קשה החליטו החיילים להיכנע. אמצעי התקשורת המצריים צילמו את כניעת המוצב הישראלי, וזו נחרתה בזיכרון הציבורי הישראלי כמפלה, ובזיכרון המצריים כניצחון. חיילי המזח היו בשבי המצרים חמישה שבועות בערך והוחזרו ארצה בחילופי שבויים. כך תיאר רופא מוצב המזח, ד"ר נחום ורבין, בבלוג שפרסם 40 שנה לאחר מלחמת יום הכיפורים, את הרגשות הנטישה באתו שבוע:

אנחנו הרחק בעורף האויב, מאחורי קו החזית. הפסיקו להתייחס אלינו והפסקנו לעניין גם את כוחותינו וגם את המצרים. אנחנו אפילו לא יתוש קטן על קצה האף, אנחנו במקרה הטוב יתוש מעוץ על חלון המכונית הדוהרת [...] אם אנחנו לא מעניינים אף אחד אז בוא נשב בשקט, לא נפריע ולא נרעיש, ואולי באמת לא יתייחסו אלינו יותר [...] היינו העצם שנזרקה הצידה, למאכל כלבים. או תנים. מי שיבוא קודם [ורבין 2013].

שנים לאחר שובו של ד"ר ורבין מן השבי הוא הקדיש ימים ארוכים לקריאת דוחות מארכיון צה"ל, ובהם יומני המבצעים של אוגדה 252. בבלוג שלו כתב כי קריאת התמליל הזה עוררה בו הרגשות קשות של חוסר אמינות של צה"ל על שמידע רב-ערוך שהיה בידי המודיעין בזמן אמת לא הובא לידיעת הנצורים במוצב המזח. כך כתב ד"ר ורבין:

הזעזוע שחשתי [למקרא הדוחות] לא הורגש בסביבה ככל הנראה [...], צרחתי לתוכי. זה לא היה חלום שנשכח, סיוט של הכלא, או סרט מלחמה שראיתי בשידור חוזר אי פעם. זה אמיתי, זה קרה, הנה, אחרים כותבים על זה [...] האירוע המופרך הזה, של מצרי שבא לתחום המעוז, שלא נהרג בדרך באלף ואחת מצורות המיתה שהיו מזומנות לו בקלות, שעמד שם מניף דגל לבן או כאפיה, צועק בעברית 'אחים אנחנו' או משהו דומה, בסגנון המליצי שאותו למד באוניברסיטת קהיר אצל הפרופסור לעברית, זה היה זכרון שלא סמכתי על עצמי שבאמת זכרתי. חשתי הקלה עצומה כשראיתי את המשפט הפשוט הזה רשום לפני. אבל איך ידע המודיעין שלנו על מצרי דובר עברית ועל כוונותיו? ואיך לא הובא המידע הזה לידיעתנו קודם לכן? [ורבין 2013].
ההדגשות שלנו].

1.2 מסרים עמומים ומעורפלים מצד הפיקוד העליון והעברת 'אחריות' הכניעה ללוחמים

ייחודו של סיפור המזח הוא בגבורתו, אך בעיקר בשל ההחלטה על נפילה בשבי, שהתקבלה בקרב החיילים במוצב, ולא כפקודה ברורה מצד הפיקוד. האחריות לכניעה הוטלה על כתפי החיילים במוצב בעוד הפיקוד העליון היסס לקבל החלטה. כך תיאר ד"ר ורבינ את המצב באותם ימים קשים: 'לא שמענו, שולטהיים ואני, דברים מעודדים דרך הקשר. נשמעו בעיקר גמגומים, "נחזור אליכם, תהיו בקשר, בערב או בבוקר נדע יותר, תחזיקו מעמד" (ורבינ 2013). מצב עניינים זה הכניס את החיילים לדילמה חריפה ביותר בין הרצון לשרוד ובין ערכי מולדת והחשש לפגיעה במורל העם:

השתררה שתיקה. המפקד הפר אותה ביובש.

'בשום פנים ואופן. לא אני ולא אף אחד מהחיילים שלי, לא נכנע. חייל בצה"ל לא נכנע. הופקדנו פה להגן על המעוז ולהילחם והצלחנו בצורה בלתי רגילה. אנחנו המעוז האחרון ששרד בכל הקו, כל החזית יודעת עלינו ועל גבורתנו. כניעה שלנו בזמן כזה יכולה לגרום לדמורליזציה כללית. אני לא נכנע. לא כך חינוכו אותי בבית ובצבא. אין על מה לדבר [...] הוקל לי, בא סוף להמתנה הזאת, ועם זאת הרגשתי שאנחנו ביזיונים, שנכנענו לאויב. חששתי שלא אוכל עוד לחזור ולהסתובב בראש זקוף בעיר שלי, אבל ראיתי את הפצועים, ולא יכולתי יותר [ורבינ 2013].

יתרה מכך, גם לאחר שהתקבלה פה אחד ההחלטה להיכנע וסגן שלמה ארדינסט חתם על כתב הכניעה עם נציג הצלב האדום בצד המצרי ולאחר שהתכוננו החיילים להליכה בשבי והשמידו מסמכים ונשק, וחילקו ביניהם את מעט האוכל והמים שנשארו – שעה לפני חציית התעלה ומעבר לשטח האויב – הועברה במכשיר הקשר הודעה בשמו של שר הביטחון משה דיין, ובה נאמר: 'אני משנה את הפקודה הקודמת שלי... אינך חייב להיכנע. זה נתון לשיקול דעתך. אני חוזר, אתה רשאי להחליט' (מתוך הקלטת רשת הקשר אשר שודרה בחדשות חמש עם רפי רשף, ערוץ 10, 18.2.2008).

בדיעבד התברר כי אכן, הפיקוד העליון היה חצוי בשאלת הכניעה. מהריאיון עם שלמה ארדינסט, מפקד מוצב המזח, עולים הדברים האלה:

האלוף ישראל טל הזמין אותי לשיחה [לאחר שובי מהשבי] והראה לי כל מיני מסמכים. הוא סיפר שהיה בפיקוד הגבוה ויכות, שצ'יץ' אמר שהעם חי על סמלים ושמוצב המזח כבר נהפך לסמל. אם הסמל הזה ייכנע זאת תהיה חרפה, אז צריך לתת להם להילחם עד הסוף ושזאת תהיה מצדה שנייה. אני, אמר טליק, רוצה שתדע שלא הייתי שותף לדעה הזאת. לא יכולתי לתת למפקד הוראה להמשיך להילחם עד המוות [קדמון 1993].

אסף יגורי, מפקד גדוד שריון, היה השבוי בעל הדרגה הבכירה ביותר (סגן אלוף) מקרב השבויים במלחמת יום הכיפורים. גדודו כותר בידי חיילי אויב, והמצרים שבו אותו ואת חייליו. יגורי כתב את סיפור השבי באריכות בספרו לחיות אותם – כולם שלי (1979). בריאיון

שערכה אתו זהבה סולומון בשנת 1992 הוא הסביר כי שורש הדיילמה שהחיל שרוי בה בשדה הקרב נעוץ בתפיסה ערכית; וכך הדברים מתוארים במסמך המסכם את הריאיון:

שבי נתפס על ידי ראשי מערכת הביטחון ככישלון אולטימטיבי, דבר שיש להימנע ממנו בכל מחיר. האתוס הוא 'מצדה'. לאידיאל זה יש לשאוף, אסף אמר במרירות. מי שנפל בשבי נכשל בתפקידו כלוחם. מבחינת ראשי הצבא זו בגידה. מאידך אמר, איש לא יודה בכך בפה מלא. יש קושי גדול מאוד לומר למישהו: 'היית צריך לחזור בארון', אבל ברור שלו היה 'חזור בארון', או לחלופין ללא רגל או עם פגיעה נפשית קשה, זו כמובן היתה הבעיה האישית של הפצוע ולא של מערכת הביטחון.

בהמשך הדברים תיאר יגורי את העמימות שהיתה בצה"ל בכל הנוגע לנוהלי נפילה בשבי: 'הביטוי הממשי לדואליות או לקושי הוא באי-הגדרה בהירה של נהלים ועיתוי. מתי "מותר" ליפול בשבי באופן לגיטימי?' בהקשר זה מתוארת בסיכום הריאיון דיילמה קשה בעניין החלטתו לנטוש את הטנק, לצאת ולהיכנע, במונחים של בגידה הדדית – החייל במדינה והמדינה בחייל. בסיכום הריאיון כתבה סולומון:

אסף יגורי תיאר מצב בו הטנק נפגע והוא לא יכול היה לנוע יותר. אך עדיין ניתן היה להפעיל את התותח והם עדיין היו די מוגנים בתוך הטנק. אחר כך נפגע מיכל הדלק. עכשיו אמר, זה רק עניין של זמן ולא זמן ממושך, עד שהטנק יעלה באש. לצאת ולהיכנע? או להישאר? ועד מתי להישאר? אני, הוא אומר, החלטתי לצאת וליפול בשבי, כך גם ניצלו חיי האנשים בטנק. אבל עם זאת, אסף יגורי גם חש קושי עם ההחלטה שלו. המסרים שקיבל לדבריו הם שאולי זה לא היה לגיטימי. לא נכון שקצין ישראלי ינהג כך. הוא תיאר את הקושי שלו סביב ההחלטה מתי לנטוש, כמעין ציפייה מאגית שמישהו אחר יחליט. מישהו אחר ייקח אחריות כי אז האחריות ואולי האשם יפלו על כתפי מישהו אחר. ההתנערות, או מה שנתפס אצלו כהתנערות מהחלטה ומאחריות של הדרג הפיקודי, נתפסה בעיניו כנטישה, כבגידה. החוויה כולה תוארה בריאיון במונחים של נטישה ובגידה הדדית – רבת-פנים. החייל שנופל בשבי בוגד באתוס, במורשת הקרב ובמדינה; אך בה בעת הוא נבגד ומושלך על ידי המפקדים ששלחו אותו.

2. ציפיות להתנהגות בשבי: 'לא לדבר, לא לבגוד'

אחד המקרים הבולטים, ואולי הבולט שבהם, אשר נחרת בתולדות מדינת ישראל ואשר נכנס לאתוס הלאומי ולמורשת הקרב של צה"ל אשר לשבי, הוא סיפורו של סמל אורי אילן ז"ל שהוזכר למעלה. כאמור, ב-8 בדצמבר 1954 נשלחו אורי אילן, סגן מאיר מוזס, סמל מאיר יעקובי, רב"ט יעקב לינד וטר"ש גד קסטלניץ (לימים הוא שינה את שמו לזבולון) ל'מבצע צרצר', שמטרתו היתה להחזיר לישראל מתקן ציטות מקו טלפון בשטח סוריה.

הפעולה הסתבכה; החמישה התגלו, נפלו בשבי הסורים ונכלאו בנפרד. בעודם בשבי, נתונים ללחץ פיזי ופסיכולוגי קשה ביותר, חשש אילן שמא בלחץ העיניניים יגלה את סודות המבצע לסורים ובכך יפגע בביטחון המדינה. עקב זאת התאבד בתאו. משנבדקה גופתו בישראל נמצאו בבגדיו תשעה פתקים, ובהם הפתק המפורסם שהוא כתב בו 'לא בגדתי, התאבדתי'. בדברים שנשא בהלווייתו הרמטכ"ל משה דיין הוא בחר שלא לקרוא את המילה האחרונה, וכך נשאר בתודעת הציבור המסר 'לא בגדתי'. מפקד הפעולה סגן מאיר מוזס וסמל מאיר יעקובי שוחררו לאחר 15 חודשי שבי קשים ונשפטו בעוון בגידה על שלאחר שלושה שבועות של עיניניים בכלא הסורי מסרו את מקומו של מתקן ההאזנה. מוזס הורשע ודרגותיו נשללו. יעקובי הורד בדרגה. התאבדותו של אורי אילן היתה לימים למיתוס בקרב לוחמי צה"ל, והכתובת 'לא בגדתי' הדגישה את ההבדל בין אילן ובין השבויים האחרים שתויגו בתודעה הציבורית כבוגדים.

בשנת 2000, 45 שנים לאחר השבי, ראיין דן שרון את מאיר מוזס. מהשיחה עלה שמסירת סודות צבאיים הכבידה עליו כל כך עד כי היה מוכן להקריב את חייו ובלבד שלא יגיע הציוד המודיעיני לידי האויב. בסיכום הריאיון כתב שרון כי מאיר מוזס סיפר שפעל משום שחשב כך:

בעת הוצאת המתקן ממקום מושבו הוא יתפוצץ והוא ומאיר יעקבי ואולי גם כמה חיילי סורים, יהרגו במקום. מדבריו של מאיר מוזס עולה כי היה אף מוכן לתת את חייו על מה שמאוחר יותר הוגדר כבגידה. מדבריו עלה עוד כי גם חברו, מאיר יעקבי, טען כי לקח בחשבון את האפשרות שייפגע בעקבות הפיצוץ שיתרחש בעקבות מסירת המידע.

כאמור, בשנת 1956 הורשע מאיר מוזס בעוון בגידה ודרגותיו נשללו. עם זאת, במשך השנים חל שינוי בשיח החברתי בנושא השבי, ובשנת 2005 חנן אותו הנשיא משה קצב בהמלצת שר הביטחון שאול מופז, וטיהר את שמו. בהקשר זה יש לציין כי עורך הדין יובל לוי, אשר שימש התובע הצבאי במשפטו של מוזס בשנת 1956, נרתם כעבור עשרות שנים למען חנינתו. לוי הביע את צערו על כך ששימש תובע באותה העת וטען כי הוא מוכן לעשות כל שיידרש כדי לתקן את המעוות (ליס ומלמן 2005).

הנפילה בשבי כוללת מעבר מסביבה מוכרת, שמבוססת על מערכת נורמות יציבה ומוצקה, לעבר עולם השבי, שהפרט עומד בו בודד מול אויב אכזר (סולומון, שרון ועוררי 2008). שבויים מדווחים כי מעבר זה מצריך שינוי בתפיסה, ובכלל זה אימוץ של קודים ונורמות חדשים המאפשרים לשרוד את התופת. הערכים החדשים שבשבי עוסקים בהישרדות, ואילו הערכים הקודמים מטפחים את המיתוס שנפילה בשבי היא בבחינת בגידה בערכי המולדת. התנגשות עצמתית זו עלולה להוביל לעימות פנימי קשה ביותר. לוינברג מתאר את המעבר החד בין שתי המציאויות כך:

מפקד גדוד טנקים המחזיק בידיו שליטה ועצמה, עובר למצב של אדם בודד, זרוק לגורלו. בבת אחת מתמוטטים כל המיתוסים של 'לחימה עד הכדור האחרון' מימי

טרומפלדור ואילך. פתאום אתה צריך לבנות לעצמך מערכת נורמות חדשה, כדי להישרד ולשמור על שפיות [בן-חורין 1989].

בריאיון שקיים משה זונדר עם לוינברג בשנת 1990, תיאר לוינברג את החשש מאבדן שפיות, אשר הוביל אותו להעביר מידע צבאי מסווג לידי חוקריו:

יש הבדל גדול בין כוונה לתוצאה. לא ערקתי לדמשק עם מזוודות שהכילו חומר 'סודי ביותר'. כל מה שקרה הוא פועל יוצא מנפילתי בשבי. לשם כך צריך להבין את המצב הפסיכולוגי של אדם שנופל בשבי. זה לא תמיד היה בשליטתי, ולא תמיד מרצון. הרגשתי שאני בנסיגה, ויום אחד אפסיק לזכור איך קוראים לי ואתחיל לשקוע בשכחה. הם ניצלו את זה. הרגשתי שאני מרוקן את עצמי ממה שהיה לי ואחרי זה אני לא אחיה יותר [זונדר 2000].

בהמשך הריאיון תיאר לוינברג מחשבות אבדניות שפקדו אותו בגין החשד לבגידה שעלה מצד המערכת: 'אצלי המלחמה התחילה ב-3.10.1973 ומהרבה בחינות נמשכת עד היום. אותי המערכת לא שחררה. חשבתי פעמים רבות להתאבד. לא היה לי אומץ. קראתי לזה תאריך השחרור הסופי שלי מצה"ל'.

שבויים דיווחו על אודות מחשבות אבדניות בגין הרגשת בגידה גם בתקופת השבי. עמוס לויטוב, נווט קרב בחיל האוויר של ישראל שמטוסו הופל במלחמת ההתשה במצרים, נשבה ושהה בשבי כשלוש שנים וחצי, ותיאר את העימות הקשה שהוא נקלע אליו. בחקירות האויב ניסה לויטוב לנווט בין ערך הנאמנות למדינה ובין הרצון לשרוד. הוא תיאר אכזבה קשה על שלא עמד בציפיות שלו מעצמו ובציפיות החברה שלא למסור לאויב מידע צבאי. הרגשת הבגידה עוררה רגשות אשם כבדים, ואלה לוו במחשבות אבדניות:

כל מילוי שאלון היה סיוט – מצד אחד הרצון לא להסגיר סודות, ומצד שני, לא לעורר את כעסם של שובי... שעות הייתי מהרהר בהתאבדות. לא בגלל הפחד מהעתיד אלא בגלל תחושות האשמה והבגידה. לא ידעתי אם דיברתי הרבה או מעט. לא הייתי מסוגל להעריך עד כמה משמעותית עלולה להיות הפגיעה במולדת ובצבא, אולם חשתי כי לא עמדתי בציפיות שלי מעצמי, וכן בציפיות של הסביבה שהייתה כה יקרה לי [לויטוב 2007].

רגשות אשם כבדים פקדו גם את יצחק, טייס שנפל בשבי המצרים במלחמת ההתשה; והוא תיאר הרגשה מתמשכת של כעס וכישלון עצמי ככל שסיפר יותר פרטים מסווגים בחקירותיו:

במהלך החקירות סיפרתי דברים, והרגשתי שעם כל פרט נוסף שאני מוסר אני בוגד במדינת ישראל... אחרי שמתחילים לדבר, קשה מאוד לשאת את הרגשת הכישלון. כאשר הייתי חוזר לתא... הייתי כועס על עצמי... אחרי שאתה יוצא מזה חי אתה אומר: 'אולי, אילו הייתי חזק יותר, לא הייתי אומר כלום ובכל זאת הייתי יוצא מזה' [ליבלוך 1989].

אם כן, אפשר להבחין כי על אף חוויית השבי הקשה, הדורשת תעצומות נפש כדי להתמודד עם עיניניים, עם חקירות, עם אבדנים ועם לחץ נפשי, שבויים מוצאים את עצמם טרודים מאוד, הן בתקופת השבי והן לאחר מכן, ברגשות אשם כבדים והרגשת כישלון בכל הנוגע לבגידה בביטחון המדינה. לעתים העלו בקרבם הרגשות אלו מחשבות אבדניות, ואלה ליוו אותם שנים רבות לאחר יציאתם מן השבי.

3. השיבה

3.1 הטיסה לישראל: גיבור או בוגד?

אל השחרור מהשבי והשיבה הביתה השבויים, המשפחות והממסד הביטחוני כמהים בכל מאודם. עם זאת, השיבה היא אירוע מורכב רגשית ומטלטל עבור השבויים, שעוברים במעבר חד מבידוד, השפלה ועיניניים אל זרקורי התקשורת, חיבוק המשפחות ותחקירי הצבא. ראיונות עם פדויי שבי וסקירות אוטוביוגרפיות שכתבו שבויים ישראלים מצביעים על קהות רגשות ('לא מאמין שזה באמת קורה') לצד דו־ערכיות. אריק אבנרי, פסיכולוג קליני, נשבה בידי הסורים במוצב החרמון במלחמת יום הכיפורים. הוא סיפר כי בטיסה ארצה התבונן בחבריו, ולא ניכרו בהם שמחה ותכונה רבה. האנשים ישבו שקטים ומכונסים בעצמם. עם שובם ראה בנמל התעופה בן־גוריון שלט גדול 'ברוך שובכם גיבורי ישראל'. אריק סיפר שאמר לעצמו 'אז מכבי תל אביב שוב ניצחו'. הוא לא הרגיש גיבור וחשב שגם חבריו לא הרגישו גיבורים (אבנרי 1982).

רגשות האשם על רקע מסירת מידע לאויב ובגין כניעת מוצב המזח הובילו את ד"ר ורבין וחבריו בזמן הטיסה בחזרה לישראל לצפות לטקס השפלה עם שובם ארצה: 'כל אחד מאיתנו במטוס חשב על טקס ההשפלה שיקבל את פנינו, כשבויים מרימי ידיים, ועם הנחיתה חלפה במוחו המחשבה הזאת:

אבל אני שבוי, אני מובס, אני עלוב, תודה על קבלת הפנים אבל לא מגיע לי, למה הם באו לקבל את פניי, כל ההמונים שבחוץ ובפנים, תנו לי מנוחה, תנו לי להסתגר, אל תברכו אותי – תבכו אותי, תתאבלו אותי, תבואו אותי לכלא שמחכה לי ולטקס תלישת הדרגות. לכו לכם, טעיתם, אני לא הגיבור שדמיינתם [ורבין 2013].

3.2 האשמת השבויים בעצם הנפילה בשבי

כפי שתארנו במבוא, הנפילה בשבי, ובמקרים רבים גם התנהגות השבויים, אינן עולות בקנה אחד עם הקוד – או עם החוזה – החברתי המקובל. שבויים רבים הרגישו שהיו מושא לגינוי ולהאשמה, לעתים מרומזים ולעתים בוטים ותוקפניים. לדבריהם, האשמות כווננו נגדם בעיקר מצד הממסד הביטחוני.

אמנון שרון, קצין שריון שנפל בשבי הסורים במלחמת יום הכיפורים, תיאר האשמה ישירה מצד הפיקוד הבכיר בצה"ל:

לקראת ערב הגיעו מפקד גיסות השריון האלוף מוסה פלד וראש לשכתו אהוד, ואספו לשיחה את כל החבר'ה מהשריון. בשלב מסוים חלה תפנית בשיחה והוא פנה אליי 'איך יצאת למלחמה בלי ציוד, בלי תחמושת וללא תיאום כוונות!' נזף בי. בתחילה לא ירדתי לסוף דעתו והייתי מבולבל מההתקפה, אך מילותיו פגעו כסכינים בפצעיי; חבריי ואני בלמנו את האויב עם הטנקים הרעועים וללא תחמושת כי הבנו שהמצב היה קשה ושלא הייתה ברירה. 'היינו בשר תותחים, ואיפה אתה היית? האם אז לא ידעת מה היה המצב?!' צעקתי עליו בחזרה ועזבתי בצליעה את החדר זועם אך יותר מכל מתוסכל ופגוע מהאשמה הכבדה שהוטחה בי [שרון 2005].

מסיכום ריאיון עם אסף יגורי (סולומון 1992) עולים תכנים דומים. יגורי תיאר בכאב ובמרירות האשמות גלויות ובוטות מצד אלופי צה"ל; כך עולה מהריאיון עמו: 'הוא הזכיר את אלוף מוסה פלד כמי שהאשים אותו על שנשא פנקס שבי ועל שנפל בשבי. אחרים האשימו אותו שעשה את השבי "קרדום לחפור בו" והשתמש בו כדי לקדם אינטרסים פרטיים'. יששכר בן דניאל נשבה במלחמת יום הכיפורים במעוז חזיון; גם הוא תיאר חקירות שעבר לאחר השחרור, ובהן ביקורת נוקבת מצד הצבא על עצם הנפילה בשבי: 'כל הזמן שאלו אותי "למה נפלת בשבי?" "למה הפקרת מעוז?" "למה נלחמת רק שלושה ימים?" האשימו אותנו' (צוריאל 2004). הרגשות דומות מאוד ביטא יגאל כוחלני, אשר נפל בשבי המצרים במלחמת יום הכיפורים:

כשחזרנו העבירו אותנו חקירות, ובקושי הצלחתי להבין מי נגד מי. גם ככה אתה חוזר בלי ביטחון, ופתאום בא הצבא ולוחץ אותך בחקירות ובהאשמות, שאתה מתכווץ. נותנים לך הרגשה שהיית לא בסדר, שואלים אותך למה אחרים נחלצו ואתה לא [שמשי-קריץ 1999].

גם גד זבולון, עוד חייל שנפל בשבי הסורים ב'מבצע צרצר', סיפר כי מסכת ההשפלות נמשכה גם לאחר השבי מצד קצינים בכירים. אריק שרון לדוגמה ציין בפניו שאין לחנך דורות חדשים של לוחמים על ברכי תפקודם של השבויים מהמבצע:

אחרי השחרור זמנו ללשכה של אריק שרון. ישבנו מולו, מאיר, ג'קי ואני, והוא נשא נאום שבו טען שוב ושוב בדרכים שונות שאל לו לשפוט את מאיר (יעקבי), כי הוא, אריק, לא היה בשטח בשעת מעשה, אבל את הסיפור הזה, הוא אמר, לא יכניס למורשת הקרב ולא יגדל עליו דור חדש של לוחמים. ואני ראיתי את מאיר נובל לנגד עיניי [אדמון 1990].

האשמות בבגידה ואף איומים בהעמדה לדין נשמעו מצד קצינים בכירים לא רק בשנות החמישים אלא גם בשנות השמונים של המאה ה-20, וגם אז גרמו הולם וכאב בקרב שבויים,

כפי שעולה מתיאורו של דני גלבוץ אשר נפל בשבי פת"ח במבצע שלום הגליל:

אחרי מספר שבועות [לאחר חילופי השבויים] קראו לי מהקיבוץ למפגש עם אלוף פיקוד הצפון דאז, איציק מרדכי [...] כאשר נכנסנו פנימה הוא לא שאל אותנו כלום והתחיל ישר בהאשמות 'מה עשיתם?! אתם בושה לצה"ל! אנחנו שוקלים להעמיד אתכם למשפט!' יצאנו ממנו המומים וכאובים ['ערים בלילה', 2008].

רב־אלוף משה לוי התבטא במילים קשות בנוגע לנסיבות הנפילה של שמונת חיילי הנח"ל בשבי:

לכל השמונה היו הזדמנויות להגיב [להילחם לחימה אקטיבית בשוביהם, יותר ממה שעשו], מה גם שהמחבלים היו מפוחדים ונרגשים בכל מהלך ההשתלטות. כי סיכון חיים הוא אחד מהיסודות של שירות צבאי והשבויים לא נהגו על־פי נורמה זו. מעשיהם אינם עולים בקנה אחד עם שום נורמה בצה"ל [ולטר 1985].

סיפורו של מוצב המזח שתיארנו למעלה היה במידה רבה אירוע מכונן, שכן חייליו 'הלכו' לשבי הליכה מתוכננת ומאורגנת. חיילי המזח, ובראשם הרופא ד"ר נחום ורביץ, היו מושא לתחקיר ולהאשמה ישירה, ובכלל זה איום מפורש בהעמדה לדין בגין בגידה. ורביץ כתב כי הוא זומן לחקירה, וכך הוא זוכר את הדברים שאמרו לו חוקריו הישראלים:

ומהתחקירים בבית ההבראה בזכרון, קיבלנו עדויות מרובות על כך שעודדת ויזמת כניעה בשלב קריטי של המלחמה [...] לפני שתמשיך לדבר, דע לך שכל מה שתגיד כאן מוקלט וישמש נגדך בבית הדין הצבאי שידון בעניינך בתום החקירה. אנחנו רוצים לקבל שיתוף פעולה מלא מצידך על מנת לסיים את החקירה מהר ככל האפשר [...] בשלב האחרון, טרם הכניעה, כינסת את כל חיילי המוצב והורית להם למסור בצורה חופשית ומלאה את כל הידוע להם לחוקרים, וזאת בניגוד למסורת צה"ל ולאמנת ג'נבה [...] החלטת הכניעה, שהועברה לפיקוד העליון ושאתה יזמת וביצעת, היתה חתירה תחת סמכותו של מפקד המוצב ובלי ידיעתו. חוללת מרד נגד מפקד. על פי יומני המערכה ממקורות שונים ועל פי עדויות חיילים, ביקשת כניעה בתיווך של הצלב האדום ובנוכחות עיתונאים. מפקד המזח מסר בעדותו שהיה מופתע מהצעת הפיקוד להיכנע וסרב לה, וטען לאחר מכן שאתה ועוד כמה חתרתם בחשאי תחת סמכותו וניהלתם משא ומתן ללא ידיעתו וללא הסכמתו. לטיעונו היה מוכן למות 'כמו במצדה'. אקריא לך את סעיפי החוק האזרחי והצבאי על פיהם תועמד לדין.

חוק העונשין, התשל"ז-1977 מסעיף 91 עד 297.

סימן ב' בגידה: 97 ב' – מי שעשה בכוונה ששטח כלשהו ייצא מריבונותה של המדינה [...] דינו – מיתה או מאסר עולם.

חוק השיפוט הצבאי, תשט"ו-1955 [ההדגשות שלנו]

פרק שלישי: עבירות. עבירות בגידה: 43 חייל שמסר לאויב מקום שהגנתו הופקדה בידו או נטשו לנוכח האויב באופן מחפיר, נתן אות כניעה לאויב בבוגדין, בא דברים עם האויב בבוגדין, דינו מוות בתקופת מלחמה [ורביץ 2013].

ורבין מתאר בבלוג שלו את דבריו הנוקבים והמאשימים של החוקר שלו:

בשלב הקריטי שבו נמצאה ישראל, שבוע לאחר תחילת הלחימה, גרמת במעשיך לדמורליזציה משמעותית בצבא ובעורף. שידוריך הגלויים ברשת הקשר נשמעו ככל רחבי סיני והאויב ניצל את המידע ליזום תקיפות. נוצר בסיס ללוחמה פסיכולוגית והצבא המצרי החל לשדר מסרים על תבוסתנות ופחדנות החייל הישראלי [...] על האשמות אלה תועמד למשפט צבאי.

ההאשמות שהוצגו בפרק זה משקפות הלך רוח שאפיין את החברה הישראלית, בעיקר לאחר מלחמת יום הכיפורים, המצביע על פער בין תפיסה חברתית את השבויים כפחדנים או בוגדים ובין הקשיים שהרגישו הפדויים עצמם, כפי שעולה מתוך ריאיון שערך העיתונאי יובל קרני עם כמה פדויי שבי ממלחמת יום הכיפורים:

מאות חיילים ישראלים נפלו בשבי המצרי והסורי במלחמת יום הכיפורים. עבורם הסיטוט לא נגמר. חלקם התקשו להתמודד עם הזיכרונות, הטראומה של הנפילה בשבי, העינויים ואולי יותר מכל – עם השאלות הקשות שתמיד נשמעו אי שם, בלחש, בחלל האוויר: האם היו לגיבורים או האם מסרו תחת לחץ העינויים הבלתי-נסבל סודות מדינה? השבויים הרגישו, כי מדינת ישראל הניחה משא כבד על ליבם. אנשים שהיו לגיבורים הפכו באחת לפחדנים או לבוגדים [קרני 2005].

3.3 האשמת השבויים בבגידה בתקופת השבי

עם השחרור של פדויי השבי ממלחמת יום הכיפורים מהשבי שהו רבים מהם זמן קצר בביתם, אך מיד חילו ונשלחו לבית הבראה בזיכרון יעקב אשר הוסב למתקן לחקירות שבויים ושימש את גורמי הביטחון עם שובם ארצה. במתקן זה חקרו אנשי מודיעין את פדויי השבי כדי לברר אילו סודות נחשפו. תחקרו אותם גם אנשי בריאות הנפש של צה"ל כדי לאתר בעיות נפשיות ולמתן את הטראומה דרך שחזור. איש מבין פדויי השבי שהתראינו והתבטאו בנושא לא שמח על הפרדה הכפויה בשנית מהמשפחה, ובוודאי לא על השהות במתקן צבאי סגור (צוריאל 2004).

פדויי השבי שנחקרו קיבלו בחקירות מסר עקיף של האשמה בבגידה. פרוטוקול ועדת אגרנט (ארכיון צה"ל ומערכת הביטחון) מציג עדות של אחד השבויים (בדוח אין מובאים שמות) שסיפר כי ניתנה לו הרגשה ברורה כאילו הוא בגד: 'שנה וחצי אחרי שחזרתי מהשבי עוד המשיכו במערכת הביטחון לחקור אותי. חשבו שהפכתי שם למרגל. לא אמרו לי את זה במפורש, אבל זה היה טיב החקירות. כאילו בגדתי'.

3.4 היעדר הכרה בהקרבה מצד קצינים בכירים ומערכות המדינה

היעדר הכרה מצד צה"ל בהקרבה של השבויים למדינה בא לידי ביטוי במגוון הזדמנויות. יגאל כוחלני מתאר אי-רגישות קיצונית מצד המערכת הצבאית בטקס צבאי אשר העמיק את הרגשת הבגידה:

הצבא פשוט שיגע אותנו. השיא היה שנתנו את אות מלחמת יום כיפור ואני היחיד שלא קיבלתי. ישב גדוד 373 בקריה, לא ראה ירייה, לא רובה, עשה טקס יפה בחצר, כולם קיבלו את אות מלחמת יום כיפור, ואני אומר לקצין, מה איתי? והוא אומר, אתה לא נמצא ברשימה [שמשי קריץ 1999].

השריונר אמנון שרון תיאר היעדר הכרה ואף דחייה ועלבון צורב מצד אנשי צבא מיד עם שובו משבי הסורים:

מישהו סימן לי להתקרב לקבוצת הבכירים, ואני לא הבנתי כיצד אף לא איש אחד מהשריונר בא לקבל את פניי. לחצתי את ידי הקצינים, והאחרון שביניהם, ראש להק כוח אדם (חיל האוויר), שאל אותי 'מי אתה?' 'אני אמנון שרון', עניתי. 'אתה לא משלנו' אמר בטון שלא השתמע לשתי פנים ולאחר מכן פנה לחבריו, 'חבר'ה, הוא לא משלנו'. חשתי דקירה בליבי, העלבון צרב לא פחות מכוויות הסיגריות שרק זמן קצר קודם לשחרור החלו להעלם. כלאחר יד הוא הורה לי לגשת עם משפחתי לפינה שבה עמדו חברי הממשלה וגולדה ביניהם [שרון 2005].

מלבד זה, היה גם חבר כנסת שביטא היעדר הכרה במחיר הגבוה אותו שילמו השבויים ובכך פגע מאוד ברגשותיו של אמנון שרון:

בין הסורים שערכו לנו במסגרת ההבראה, ביקרנו בכנסת ונכחנו בדיון על התנהגות הסורים כלפי פדויי השבי. ישבנו ביציע האורחים ולאחר מכן הוזמנו לארוחת צהריים עם חברי הכנסת. לידי ישב ח"כ שמואל תמיר ז"ל. החלפנו בינינו מספר מילים, ותוך כדי נגיסה בשניצל שלו אמר לי: 'אני מבחינתי לא הייתי מחזיר אתכם. התשלום שהמדינה שילמה תמורתכם הוא גבוה מאד. לא היה קורה כלום אם הייתם נשארם שם עוד, בסוף הסורים היו נשברים ומחזירים אתכם'. הנחתי את המזלג עם הבשר בצלחת ובלא אומר קמתי ועזבתי את המקום. באותו רגע כל שרציתי היה להיות לבד. יצאתי והתיישבתי על הדשא והרהרתי בתשלום שאנחנו, השבויים, שילמנו למען המדינה: צלקות בגוף ובנפש, איברים חסרים וטראומה לכל החיים [שרון 2005].

גם באי-הכללת ימי השבי בחישוב תקופת השירות הצבאי היתה בעיני פדויי השבי פגיעה אנושה, וזו הובילה להרגשת בגידה והפקרה. הדבר בא לידי ביטוי בדבריו של גדעון ארנהלט, חייל במוצב החרמון שגלקח בשבי הסורים במלחמת יום הכיפורים: 'מכיוון שעברתי כבר את תאריך השחרור שלי, השתחררתי בהליך רגיל כמו כל חייל בצה"ל, אבל שבויים אחרים שהיו איתי נדרשו להשלים את כל תקופת השירות שלהם. לא ויתרו לאף אחד' (ערד, מתוך אתר 'ערים בלילה'). אי-הכללת ימי השבי במניין תקופת השירות הצבאי עשויה להתפרש כאיון או בלשון עממית, השבויים הרגישו שלא 'סופרים' אותם, שצה"ל לא מכיר בסבל ובכאב הנוראיים שחוו בשבי.

משה (מוסה) שימריך נפל בשבי הסורים בקרב חרמון, והוזמן בשנת 2000 לשיבת ועדת העבודה, הרווחה והבריאות. כך הוא תיאר את חוויית האיון המשתקפת בהיעדר ההכרה של מערכות המדינה:

נתנו לי להרגיש שאני בוגד. אפילו פסלו אותי מכל מערכת. אני מספר לחבר'ה פה שעד לפני שנתיים אני לא הוכרתי במשרד הפנים. לא ידעתי את זה. כאשר הלכתי לחדש דרכון בשביל לנסוע לחוץ-לארץ גיליתי שאני לא מופיע ברישומים של משרד הפנים. הופעתי כתושב זר. תראו איזה בושות, לאן הגיעה המדינה הזאת. שאלתי את הפקיד מה פתאום כתוב שאני תושב זר? שילמתי מס הכנסה, הייתי עצמאי בשנים הראשונות, כאשר עבדתי כשכיר שילמתי מס הכנסה, בחרתי לכנסת והכל. אבל כשאני בא להוציא דרכון אז אני תושב זר? אמרו לי: אתה יצאת בשנת 1977 לחוץ-לארץ. זאת היתה נסיעה עם משלחת של פדויי שבי לשווייץ. מאז נכתב שיצאתי ולא חזרתי לארץ... למה אני מספר את זה? כי אני נתקל בזה בכל מיני מקומות. הלכתי לקצין העיר ולא הופעתי גם ברישומים שם, לא מספר אישי שלי, לא השם שלי, לא מספר תעודת הזהות שלי. מה קורה? האם זה לא פשלה?

3.5 טיפול נפשי או חקירה?

עם שובם של פדויי השבי מהשבי, בעת ששהו במתקן בזיכרון יעקב, הם נפגשו עם אנשי בריאות הנפש בצה"ל, שנחשבו טובי המומחים בתחומם בתקופה ההיא. מטרת המפגשים היתה להעריך את מצבם הנפשי של השבויים ולאחר את אלו מהם הזקוקים לסיוע מקצועי. הניתוח מעלה כי השבויים חוו מפגש עם חוקרים, במקום מפגש מקבל ומכיל עם אנשי הטיפול. פדויי השבי הרגישו שחושדים בהם בבגידה במולדת, ולכן חוקרים אותם שוב ושוב. לראיונות פסיכולוגיים יש מטרה תרפויטית 'לשחרר' את השבוי מהחוויות המאיימות שחווה. אכן, יש גישה טיפולית ששורשיה בפסיכיאטריה צבאית, הרואה בדיכוי מיד לאחר אירוע טראומטי מענה טיפולי (Van Emmerik, Kamphuis, Hulsbosch et al. 2002), אולם הלכה למעשה חוו רבים מפדויי השבי את המפגש עם אנשי בריאות הנפש בזיכרון יעקב לא כמפגש מרפא ומנחם אלא כמפגש פולשני ומכאיב, שהעמיק פחד, חשש ואשמה. אחד השבויים דיווח בעדותו לפני ועדת אגרנט (ארכיון צה"ל ומערכת הביטחון) שהתחקירים נחו אף כטראומטיים:

חלק מהאנשים נחקרו על ידי גופים מודיעיניים, על אחרים 'התלבשו' פסיכולוגים, שדרשו שנתאר ונשחזר מה היה - איך זה התנהג, מה הוא אמר בחקירות, וכל זה בפרוטרוט. אצל חלקנו זה הגיע ממש לאיומים אישיים ומעקבים. זה היה כל כך טראומטי, שלאותו 'בית הבראה' בזכרון יעקב, קראנו "סטאלג-זכרון" [מחנה שבויים גרמני].

נתן מרגלית, שנשבה במלחמת יום הכיפורים בידי המצרים אחרי לחימה במעוז אורקל, תיאר את החקירות בזיכרון יעקב כמתקפה משולבת וממושכת, ואף דימה אותה לאונס:

צה"ל השיג שליטה, פיקוח ובקרה על השבויים. מה שבוצע בפועל היה אונס ברוטלי ממושך. חקירות של ביטחון שדה, איתור נעדרים, רבנות צבאית, שאלונים

פסיכומטריים, בדיקות א־ק־ג, שיחות עם פסיכיאטר, פסיכולוג, רופא, כששיא השיאים היה עימות ואימות עם משפחות שכולות, ללא כל הכנה [צוריאל 2004].

בין הפעולות שנקטו בצה"ל היו מפגשים בין פדויי שבי להורים שכולים כדי לזהות את יקיריהם או לקבל מידע על מי שלא שבו מהקרב ולא נודע מה עלה בגורלם. המפגש הזה טמן בחובו פוטנציאל להרגשת אשמה – אשמת השורדים, על כך שהם ניצלו, ואילו הבנים האחרים נספו. נתן מרגלית דיווח כי היו מבין השבויים רבים שזומנו למפגשים עם הורים שבניהם לא חזרו ולא אותו (צוריאל 2004). השבויים התבקשו לספר לקרובים, בדרך כלל משפחות שכולות, מה עלה בגורל יקיריהם. אלה היו רגעים קשים לפדויי השבי, שכן הם הרגישו אשמה על שניצלו ובמפגש עם בני משפחות שכולות טעו לפעמים בני המשפחות וזיהו אותם בטעות כבניהם. עתה, משנתבררה הטעות, מצאו את עצמם השבויים 'מותקפים' על הישרדותם בעת שהרגישו כי הם נאלצים להיות מבשר או מלאך המוות למשפחות השכולות.

כמה שבויים אף ייחסו כוונות זדון למנהיגי המדינה בטענה כי אלה ניסו לעשות מהם – באמצעות החקירות הקשות – משוגעים שאין להקשיב להם. כך עולה מתיאורו של יגאל כוחלני:

הרי כל מי שהיה בשבי, היה בקו הראשון ויכול להעיד מה קרה שם באמת. זה לא התאים לגולדה ולדיין ולכל מיני אלופים בצה"ל. כשחזרו השבויים היה צריך לעשות איתם משהו, אז הגדירו אותם כמשוגעים. הם רצו לערער לנו את העצבים ככה שאם נגיד משהו, יגידו הם משוגעים. זה ההסבר שלי לכל הטריקים והפילשטיקים שהעבירו אותנו במשך השנים [שמ־קריץ 1999].

יששכר בן־דניאל התייחס לטיפול בפנטוטל שקיבל סמוך לשחרורו ותיאר כיצד עשה צה"ל מן החיילים בזמן החקירות שפני ניסיונות לטיפולים פסיכיאטריים והעמיק בכך את הרגשת הבגידה באמונם:

משרד הביטחון שיקר לנו. הם אמרו שהם רוצים לטפל בנו, אבל למעשה מטרת המחקר היתה לראות אם הזריקות יעזרו לחיילי צה"ל בעתיד, כשיחזרו הלומי קרב מהשבי. [...] עד היום לא קם גורם בכיר ואמר 'אנחנו מודים בטעות, לא ידענו לטפל בשבויים' [צוריאל 2004].

גם ברגמן ומלצר דיווחו על 'ניסויים רפואיים' בשבויים בחקירות:

לאחר מלחמת יום הכיפורים, נפלטו אל העורף כמויות עצומות של הלומי־קרב, שהייתה חובה לטפל בהם. השאלה הייתה איך. כל פסיכיאטר, שגויס למטרה, היה חופשי לעשות כרצונו, על סמך אינטואיציה אישית או ספרות מקצועית. למעשה, הפקיר צה"ל את השבויים בידיהם של הפסיכיאטרים, שהיו להוטים לערוך בהם ניסויים [ברגמן ומלצר 2003].

למיטב ידיעתנו, הטיפולים שהוגשו היו מבוססים על ידע מקצועי. דוגמה לכך אפשר לראות בטיפול באמצעות פנטוטל (שהוזכר למעלה), ובכלל זה הזרקת סם שאמור 'להוריד את ההגנות' ולאפשר עיבוד של תכנים טראומטיים. טיפול זה היה מקובל בצבא ארצות הברית ממלחמת העולם הראשונה (Naples & Hackett 1978). מאחר שצה"ל לא היה ערוך לטיפול נפשי בפדויי שבי במלחמת יום הכיפורים, ודאי שלא בהיקף של מאות נזקקים, התבקשו המטפלים האזרחים שגויסו לצבא לטפל בהם על פי הבנתם וידיעותיהם. חיפוש שערכנו לא הניב כל עדות ל'ניסויים רפואיים או פסיכולוגיים בשבויים', אך מאחר שבמקרים רבים גם לאחר הטיפולים המשיכו רבים מפדויי השבי לסבול ממצוקה נפשית קשה, ייחסו אותה כמה מהם לטיפולים לא מותאמים, ומקצתם אף חשבו שהיתה כאן קונספירציה להשתמש בהם לניסויים ואף להזיק להם. חשדנות זו משקפת אווירה שלילית שנרקמה ביחסים שבין צה"ל לפדויי השבי עוד בימים הראשונים שלאחר שובם של השבויים לישראל. פדויי שבי רבים ראו במתקן בית כלא נוסף ששימש לחקירות, הפעם כלא ישראלי. היו שהשוו חווייה זו לחקירות האויב בתקופת השבי ודיווחו על פגיעה נפשית קשה בעקבותיה. כך תיאר זאת יואב בן-דוד, ששהה שמונה חודשים בכלא הסורי במלחמת יום הכיפורים:

זכרון היה בסיס צבאי סגור. כל יום עברתי ארבע חקירות. החקירות היו משפילות ומעליבות. קראנו למקום 'סטאלג זכרון'. כל הזמן ביקשו ממני לחזור על הסיפור. כל הזמן שאלו אותי 'איך לא נלחמתם?' 'איך נפלתם בשבי?' 'אולי לא דינקת?' נדרשת להלשין על החברים שלך, לספר איך הם התנהלו בשבי. בשבי הסורי אתה מצפה שהסורי ינסה להוציא ממך כמה שיותר ואתה תספר לו כמה שפחות, וזה במסגרת כללי המשחק. כשאתה מגיע לארץ ומקבל את אותו יחס מאנשים פה, לזה אתה לא מצפה. ואז אתה קולט שלא מאמינים לך. אתה חוזר מראש עם דימוי עצמי ירוד, ובמקום לשפר את הדימוי העצמי עסקו בלהוריד אותך [צוריאל 2004].

בהודמנות אחרת דיווח בן-דוד על אלימות מילולית כלפיו בחקירות: 'בזכרון עברנו מסע השפלות וחיטוט בלתי פוסק. אני לא נגד חקירות, אבל זה צריך להיות בפרופורציות. הם השתמשו נגדנו באלימות מילולית ובאימים: "אנחנו נשפוט אותך, אתה לא מגלה לנו הכל" (אילני 2009).

חוויית שבי שנייה במתקן בזיכרון יעקב חוו גם טייסי חיל האוויר; כך עולה מתוך ריאיון שערך דן שרון בשנת 2004 עם טייס חיל האוויר שנפל בשבי במלחמת יום הכיפורים. את הציטוט במאמר זה ביקש הטייס להשאיר בעילום שם, ואלה דבריו:

היה לי קשה להיות במתקן בזכרון יעקב. רק זכור לי שאני וטייסים אחרים מרדנו ופשוט קמנו הלכנו ואמרנו להם, לשובים הישראלים: 'אם תרצו לשאול אותנו שאלות, אתם יודעים את הכתובת'. הייתה זו תחושה שכולאים אותי מחדש במקום לחבק את אשתי [שרון 2004].

3.6 'עדיף היה לצה"ל לז' הייתי חוזר בארון'

שבויים רבים היו שותפים למחשבה שעדיף היה לצה"ל לז' שבו ארצה בארון; מחשבה זו לוותה בהרגשת נבגדות. בדבריו של גדעון ארנהלט בולטת ההרגשה שעדיף היה לצה"ל לז' חזר בארון קבורה משום שהצבא לא ידע כיצד לטפל בשבויים חיים עם חזרתם:

השוו אותנו באופן בולט לאורי אילן. היתה לי הרגשה מאוד ברורה שבצה"ל היו יותר מרוצים אילו לא היינו חוזרים מהשבי. יותר פשוט לצה"ל להתמודד עם נפילת חייל מאשר עם נפילתו בשבי. גם לא צריך להתמודד עם אנשים, וגם לא עם הפשלות שצה"ל עשה. מי שנהרג - משלמים כסף למשפחתו, אבל מי שחוזר מהשבי, צריך לטפל בו. לא חשבו על זה ולא ידעו איך להתמודד עם זה [מתוך אתר 'ערים בלילה'].

גם מריאיון שנערך עם אריה שגב עולה כי העובדה שהשבויים חזרו חיים הקשתה על המדינה בשימור אתוס הגיבור. מעניין לראות כיצד התאבדותו של אורי אילן בשנת 1954 הדהדה חצי מאה לאחר מכן, עד שנת 2004 בריאיון עם אריה שגב. כך נכתב בכתבה:

טענו שלא ביצע את משימתו, שנכנע, שבעצם בגד. למדינה שמקדשת את גיבוריה המתים, כך הרגיש, קשה היה לקבל את גיבוריה החיים. כשחזר מהשבי וחוקר שב"כ במתקן החקירות של השבויים הטיח בו ששיתף פעולה עם המצרים, חלחלה בו עוצמת הבגידה הנוראה של קברניטי המדינה, בו ובחבריו. שגב הבין שהמדינה אוהבת גיבורים מתים. וזה כדי שהיא תוכל לקדש את האתוסים שלה. למשל, מקרה אורי אילן, שהתאבד בשבי הסורי בשנות ה-50, הפך לגיבור עם הפתק 'לא בגדתי' [מרון 2004].

דברים דומים אמר מאיר מוזס, אשר פיקד על הפעולה שנשבה בה עם אורי אילן, אך להבדיל ממנו - חזר מהשבי בחיים. מוזס התייחס לכך ששבויים אשר חוזרים מן השבי בחיים מחבלים, מעצם היותם בחיים, במיתוס הצה"לי שעוסק באי-כניעה בכל מחיר:

הממסד הצבאי רק הגביר את תחושת האשמה שהייתה קיימת ממילא. הרגשתי שפה בארץ, הצבא, הממסד, היה מעדיף לקבל אותנו בארונות מאשר על הרגליים, כי אז יכול היה לייצר מיתוס שחיילי צה"ל נלחמים, מתים, ולא נכנעים. זה היה טוב למורשת קרב. לז' היינו עושים מבצע שיכול לפאר את הצבא, אפילו אם אחד או שניים היו מתים, אז עדיף, כי הפרט, החשיבות שלו הייתה קטנה [צוריאל 2004].

גם יששכר בן-דניאל תיאר כיצד נעשו השבויים עדות חיה לכישלון הצבא: 'אנחנו היינו העדות החיה של הכישלון של המערכת הצבאית. הם היו מעדיפים שנחזור בארונות. עם גוויות קל למערכת להתמודד, איתנו המערכת לא ידעה מה לעשות' (צוריאל 2004).

בריאיון שהוזכר למעלה סיפר מאיר מוזס לז' שרון על חברו לשבי מאיר יעקובי; לדבריו סיכן יעקובי את עצמו יתר על המידה בקרב ולבסוף אף נהרג, ואז גם טוהר שמו כבוגד. מבין השורות אפשר להבין שהוא רומז על משאלת מוות של חברו; וכך ציין דן שרון:

מאיר מוזס מציג בפניי קטע עיתונות המציין כי 'מאיר יעקובי התנדב לאחר החזרה מהשבי לכל מה שרק אפשר'. הסוף היה שבפעולת המיתלה, באיזה אקט של גבורה, הוא זרק רימונים, הסתער חשוף, שכולם יראו שהוא בסדר. שישכחו את הכניעה. והוא נהרג.

בהמשך הדוח הוא כתב: 'מאיר מציין בכאב ובמרירות כי כנראה "אסור להישאר בחיים ויש לשלם במוות בכדי להשתחרר מתחושת הקלון". באסוציאציה ישירה, מאיר מציין כי הוא אמנם חי פיזית אך מת נפשית במשך כל השנים'. לקראת סוף הדוח ציין המראיין כי מאיר מוזס החליט לשנות את שם משפחתו ממוזס למאור כביטוי למשבר הזהות והערכים שחווה: 'השם מוזס נשבר', כך הסביר.

דפוס תגובה הרסני נוסף אפשר לראות בריאיון שערך דן שרון בשנת 2004 עם טייס חיל האוויר שנפל במלחמת יום הכיפורים בשבי המצרים. מתוך הריאיון עם הטייס, שביקש להישאר בעילום שם, עולה כי האשמת הסביבה אותו כבוגד גרמה רגשות אשם עזים, ואלה יצרו בו דפוס התמודדות דרך התמכרות לעבודה כדי 'לכפר' על האשמה:

עם חזרתי, הופניתי למפקדת חיל האוויר, שם באופן פרדוכסאלי, על אף חקירת שוביי המצריים, שובצתי למרות כל זאת ליחידה בעלת סיוג ביטחוני גבוה העוסקת בהפקת לקחים ותכנון מבצעים עתידיים. בעיסוקי זה חשתי שאני מכפר על רגשות האשמה שגרמו לי כל מי שהתייחס אלי כבוגד. לכן עבדתי בצורה מטורפת, פשוט התמכרתי לעבודה שלי [שרון 2004].

לדברי הטייס, בסופו של דבר הוא הודח מתפקידו ופרש מצה"ל בגין היעדר כשירות בעקבות הנפילה בשבי. בהקשר זה ציין: 'נפגעי מכך שאיש לא ניסה לברר את נסיבות פרישתי מטיסה בהקשרי הפלת המטוס והשבי. הייתה זו תחושה קשה של הפקרה ועלבון צורב שהכושי עשה את שלו הכושי יכול ללכת'. על רקע זה לא מפליאה הרגשת היעדר השייכות שהוא דיווח עליה בריאיון: 'לאחר שהמדינה שעשיתי עבורה כל כך הרבה התאכזרה אלי, אני יכול לסכם את איפה שאני כיום באי־שייכות ותלישות'.

4. היעדר הכרה וטיפול: הפקרה ארוכת שנים

כפי שעולה עד עתה מפרק הממצאים, פדויי שבי דיווחו על סוגי בגידה שונים, אולם עבור רבים מהם הבגידה הקשה ביותר היתה היעדר הכרה וטיפול הולמים בשבויים במשך שנים רבות. על רקע הקליטה הקשה והמכאיבה שחוו פדויי שבי עם שובם לישראל אפשר להבין מדוע רבים מהם איבדו את האמון באגף השיקום של משרד הביטחון, והמצב נהיה במרוצת השנים שדה קרב של ממש. כך תיאר ד"ר דוד סנש, פסיכולוג קליני ואחיינה של חנה סנש ז"ל, אשר נפל בשבי המצרים במלחמת יום הכיפורים, את חווייתו בהקשר זה בריאיון בטלוויזיה עם זהבה סולומון בשנת 2009 בתכנית 'שווה מחשבה':

אני עברתי שלוש חקירות, כל אחת קשה יותר מקודמתה. ראשונה היתה החקירה שחקרו אותי המצרים בשבי, השנייה היתה חקירת צה"ל בזכרון יעקב לאחר השבי. זו היתה חקירה מידי כוחותינו ולכן היתה קשה לי יותר מחקירת האויב המצרי. החקירה השלישית היתה הקשה והכואבת מכל. זו היתה חקירה שעברתי בידי רופאים בועדה הרפואית של אגף השיקום אליו פניתי לצורך טיפול.

במונחים דומים השתמש יואב בן-דוד:

בגדו בנו פעם שלישית. בפעם הראשונה כשנפלנו בשבי. בפעם השנייה כשחזרנו ולא טיפלו בנו, ועכשיו, כשלא מיישמים את מסקנות הוועדה שהם [משרד הביטחון] בעצמם הקימו מתירוצי קיצוצים בתקציב הביטחון. הפעם השלישית היא הקשה מכולן. כי כבר שמעתם, ראיתם, ידעתם ואתם לא עושים דבר. אין שום הכרה במצבנו ובצרכינו, מקצצים שעות פסיכולוג לשבויים ולבני משפחותיהם, לא מיידעים אותם ביחס לאופציות טיפוליות אחרות חדשניות, ועוד [קדמון 2003].

גם יוסף (יוסק'ה) גרוף, אשר נפל בשבי פת"ח במבצע שלום הגליל, תיאר במילים קשות את הפקרת השבויים מצד המדינה בכל הקשור לטיפול ולשיקום:

אנחנו, פדויי שבי, איננו זכאים לדבר מן המדינה. לא חשוב כמה זמן היינו שבויים, באיזה תנאים והיכן. בתוכנו הולכים מאות שנושאים בתוכם את הצלקות, מותירים מאחוריהם משפחות מעוכות והרוסות, נאבקים מדי רגע בתמונות שצפות ועולות, מבלים בלילות ארוכים ללא שינה, מתקשים לתפקד ביומיום, חלקם הגיע עד פת לחם [גרוף 2003].

דברים קשים דומים אמר גדעון ארנהלט (ערד, מתוך אתר 'ערים בלילה'), אשר ייחס משקל זהה ליחס שקיבלו השבויים מן המדינה ומאת שוביהם:

מה שהפריע לי עם השנים יותר ויותר הוא היחס המשפיל לו זכינו כשהשתחררנו. במשך יותר מ-20 שנה איש לא התייחס לעניין פדויי השבי. אני טוען שאם הצבא היה מטפל בנו ביום שחזרנו, אף אחד לא היה נשאר נכה. טענתי היא שמעל 50% מהתופעות הן תוצאה של הטיפול הגרוע שקיבלנו בארץ כשחזרנו, ולא מהטיפול של הסורים [...] אני מאוכזב מאד. אפשר היה לצפות מהסורים שזה יהיה היחס שלהם לשבויים, אבל מצה"ל ומשרד הביטחון ניתן היה לצפות ליחס אחר, והם אכזבו בגדול.

תמר שמש-קריץ ראינה שלושה משבויי יום הכיפורים וסיכמה בשמם את היחס באגף לשיקום וטיפול של משרד הביטחון לשבויים שנים רבות לאחר חזרתם מן השבי:

במהלך מלחמת יום כיפור הם נפלו בשבי. כשחזרו הביתה האשימו אותם בכישלון וסירבו להחזיר אותם ליחידותיהם. אף אחד לא דיבר אז על תסמונת פוסט טראומטית. היום, יודעים שתופעות כמו חוסר ריכוז, התקפי עצבים, חוסר שינה, פחדים וחרדות, הם נגזרת של אותם חודשים בשבי. ועדיין, 27 שנים אחרי, הם נדרשים להיאבק מול

מערכת הביטחון שמסרבת להכיר בהם כנכים, מפלה אותם לעומת נכי הגוף, מטרטרת אותם הלוך ושוב, ואטומה לקשייהם ולסבלם של בני משפחותיהם. [...] מעדויותיהם מצטיירת תמונה קשה של תפקוד מערכת השיקום של משרד הביטחון, הסיוע שניתן להם היה מועט מדי ומאוחר מדי, והתחושה שלהם היא שהם חזרו להיות שבויים, הפעם של אגף השיקום [שמשי קריץ 1999].

דיון

מטרת המחקר הנוכחי היתה לזרות אור ולהרחיב את הידע וההבנה על אודות חוויית הבגידה והנבגדות בקרב פדויי שבי. במוקד המחקר עמד ניתוח ההרגשות והמחשבות שליוו חיילים מאז הקמת המדינה עד מבצע שלום הגליל בכל הקשור לבגידה שלהם או בגידה בהם בעת הלחימה בשדה הקרב, בעת קבלת ההחלטה ליפול בשבי, בתקופת השבי ולאחריה. ממצאי המחקר מציגים תופעה מורכבת של היבטים פסיכולוגיים וחברתיים אשר לא נבחנו עד כה במחקר. מניתוח התוכן עולה כי חוויית הבגידה של החיילים היתה דומיננטית בשלב קבלת ההחלטה ליפול בשבי במקרים שהסתמנו דילמה או אפשרות לשקול ולקבל החלטה בנוגע לכניעה ולהליכה לשבי (כפי שאירע במקרה של מוצב המזח, לדוגמה). במצבים כאלה התקיימה הדילמה בין לחימה 'עד הכדור האחרון' ובין הרצון לשרוד ולקיים את ערך קדושת החיים. כאשר הוכרעה הדילמה והחיילים הסגירו את עצמם לידי האויב, הסתמנה הרגשה של הפקרה ובגידה. הפיקוד העליון ניער את חוצנו מהחיילים הלכודים, והם הרגישו שהפקירו אותם לנפשם וגם מאשימים אותם עם שובם. רוב המרואינים פדויי השבי, שאת דבריהם ניתחנו, לא הביעו במפורש הרגשת אשמה על הישרדות, אלא הביעו כעס כלפי מי ששלחו אותם ללא מיגון והכנה מספיקים ובסופו של דבר האשימו אותם על שלא קיבלו אחריות ותמכו בהחלטה ללכת לשבי ולהציל את חייהם.

גם המפגש של פדויי השבי עם נציגי הצבא והמדינה עם שובם העמיק בהם את הרגשות הבגידה והכעס. קבלת הפנים החמה של החברה לשבויים נמל התעופה לאחר מלחמת יום הכיפורים כללה את ההנהגה הבכירה והיתה רוויה רגשות שמחה ואושר (ליבליך 1989), אולם בעיני מקצת השבויים היה יחס החברה, הצבא ומשרד הביטחון שונה בתכלית. מפגשים של שבויים עם אלופים בצה"ל (וחבר כנסת) נחו כפוגעניים ומשפילים. מקצת שבויי מלחמת יום הכיפורים חוו בצורה דומה גם את התחקירים במתקן בזיכרון יעקב. המסר שהועבר להם, ישירות או בעקיפין, היה שהם בגדו ונכשלו בכך שנפלו בשבי ובכך שמסרו מידע לאויב וכן שהמחיר ששולם עבורם (עבור שחרורם) היה גבוה מדי. רבים מהם הרגישו כי לא זו בלבד שהם אינם מקור לגאווה אלא שמותם טוב מחייהם, או בלשונם, עדיף היה לו חזרו בארון. אפשר להבחין בהצנעה ואף בהשתקה חברתית של השבויים; זו השתקפה גם בהדרתם מטקסים צבאיים, באי-חישוב ימי השבי בפז"ם הצבאי, ובעיקר בהיעדר הכרה, שיקום וטיפול במשך שנים רבות. למעשה, להרגשתם של

פדויי השבי, המדינה התנערה מאחריות לבריאותם ולרווחתם. במשך כמה עשורים הרגישו פדויי השבי כי אף שנשלחו להגן על המדינה ונאלצו להקריב את גופם ואת נפשם לטובת שלום המדינה ואזרחיה, בפועל הם נבגדו: תרומתם לא זכתה להכרה, להוקרה ולהערכה והם גונו והואשמו. מלבד זה, ניתוח הממצאים מעלה כי אי-אפשר לחלק את יחס החברה כלפי השבויים ואת הרגשות השבויים עצמם לפי תקופות. ההרגשות והמחשבות בקרב אלו שנשבו בהקמת המדינה, במלחמת ההתשה, במלחמת יום הכיפורים ובמבצע שלום הגליל היו דומות. ממצא זה יכול להעיד על היעדר שינוי בחברה הישראלית, ובכלל זה בקרב גורמי הביטחון, בכל הקשור ליחס לשבוי ובמעמדו בחברה הישראלית בפרק זמן זה. רבים מפדויי השבי הרגישו כי הואשמו בבגידה בעם ובמולדת על אופן התנהגותם בשבי. החיילים ב'מבצע צרצר' הואשמו במפורש בבגידה בכך שחשפו את מקומו של מתקן ההאזנה, אף כי ברבות הימים התברר כי בצה"ל ידעו שלסורים היה מידע קודם אשר למקום הימצאות המתקן ואף שמאיר מוזס ומאיר יעקובי טענו במפורש שהתכוונו להתאבד תוך כדי גילוי המתקן שהיה ממולכד (מתוך הסרט 'לא בגדתי': <http://www.youtube.com/watch?v=pESLqgXQQ9A>). פדויי שבי רבים אחרים הרגישו אשמה כבדה על שמסרו מידע לשבוייהם בעת שעונו קשות. היו שדיברו ומסרו יותר מידע, והיו שדיברו ומסרו פחות מידע. רבים מאלה וגם מאלה הרגישו אשמה כבדה על שלא עמדו לא בציפיות של צה"ל ולא בציפיות שלהם מעצמם. בשל אשמה כבדה שכיחים היו הדיווחים על כך שפדויי שבי חשבו על התאבדות הן בזמן השבי והן לאחר מכן. היו שתיארו את עצמם כמתים-חיים, כמי שמתו עוד בשבי.

ערך הגבורה נוכח ובלוט מאוד בערכי מדינת ישראל וצה"ל. העם היהודי, שחוה במרוצת ההיסטוריה אירועים טראומטיים רבים שכרוכים באיום בהכחדה לאומית, נולד מחדש או יצר זהות לאומית חדשה. זהות חדשה זו מעמידה במוקד את החייל הישראלי הגיבור, המחליף את היהודי הגלותי החלש. הכוח להגן על עצמנו השתנה מאמצעי לערך מרכזי באתוס הציוני, ולכן כניעה בקרב ונפילה בשבי מסמלים כישלון בוטה וכואב. לצד האשמת השבויים הסתמן קשר של שתיקה, ובכללו הכחשה של סבלם והשתקה חברתית של קולם וזכויותיהם. פדויי שבי ממלחמת יום הכיפורים למשל, להבדיל מפדויי שבי אמריקנים מווייטנאם, לא פרסמו ספרי זיכרונות ומיעטו להתראיין בשני העשורים הראשונים לאחר שחרורם מהשבי. יתר על כן, עד עריכת המחקר השיטתי הראשון (Solomon et al. 1994), 18 שנים לפחות לאחר המלחמה, לא התראו מרביתם זה עם זה. לא זו בלבד שחלקם במלחמה הושתק אלא שהם עצמם הושתקו, וההשתקה לוותה בשתיקה. במידה רבה אפשר לסרטט מסלול מקביל להכחשת מצוקתן וסבלן של קבוצות אחרות של ניצולי טראומות. הן ניצולי השואה שעלו לישראל והן הלומי הקרב ממלחמות ישראל חוו 'קשר של שתיקה' (שגב 1991). במשך עשרות שנים התעלמו מן המצוקות הקשות שהותירו ההתנסויות הטראומטיות הללו בניצולים, שתקו בנוגע אליהן והשתיקו אותן. החברה קלטה את ניצולי השואה ודאגה לצורכיהם החומריים גם בתנאי מחסור, ובה בעת הטתה אוזן ערלה לחוויותיהם מן השואה. המסר החברתי הנחה להניח את העבר מאחוריהם, לא

לעסוק בו, ובוודאי לא לחלוק אותו עם אחרים; ואכן, מרבית ניצולי השואה גזרו על עצמם שתיקה ארוכה. גם למצוקתם של הלומי הקרב לא התייחסו בחברה ולא הכירו בה במשך עשרות שנים. קשר השתיקה בנושא ניצולי טראומות לאומיות משרת מטרות חברתיות, אך ללא ספק מגביר את הרגשת הפגיעה במי שהטראומות הותירו פגועים (Solomon 1996). השבויים הפרו את שתיקתם והשמיעו את כאבם במרחב הציבורי רק לאחר מחקר ראשון בנושא (Solomon et al. 1994) ובבירור רק לאחר הפקת הסרט 'ערים בלילה' והקרנתו (ראו <http://www.youtube.com/watch?v=HO1weRHMuNI>), בשנת 1996, או אז הוקמה העמותה 'ערים בלילה', הפועלת ללא לאות לקידום מטרותיהם.

ממצאי המחקר מעלים כי השבויים חוו שלוש חוויות נבגדות מצטברות. את חוויית הנבגדות הראשונה חוו בעיקר שבויי מלחמת יום הכיפורים; אלה הרגישו בגידה באמון שהם נתנו כחיילים בצה"ל ערב פרוץ המלחמה. שלב זה התאפיין בהיעדר מוכנות צבאית, ובכללה אי-ציוד חיילים כהלכה. חיילים מהחזית העבירו דיווחי מודיעין מדאיגים בנוגע לתוזות שנרשמו בקרב האויב, אך המודיעין הישראלי התייחס למידע התייחסות לא הולמת. חיילים מוקמו במוצבים שאינם מתאימים לתפקידם, ומרביתם לא קיבלו הנחיות והדרכה למצב של נפילה בשבי. מלבד זה, חיילי מוצב המזח לדוגמה הרגישו נטישה איומה וחוסר אמינות מצד גורמי צבא. המסרים שקיבלו מהפיקוד העליון של צה"ל בכל הקשור לנפילה בשבי היו עמומים ומעורפלים. למעשה, ההחלטה הקשה הוטלה, שלא בצדק, על כתפי קבוצה של 42 לוחמים בדרגות זוטרות אשר נלחמו בחירוף נפש על חייהם ואשר איבדו בלחימה חמישה מחבריהם והיו מהם פצועים.

חוויית הנבגדות השנייה נחווה עם שוב החיילים מהשבי. רבים מהם הואשמו, ישירות או בעקיפין, בעצם הנפילה בשבי. האשמות אלה באו בעיקר מצד הפיקוד הבכיר של צה"ל וכן בחקירות שנערכו להם לאחר שובם, שהם הואשמו בהן בפחדנות ובחוסר מקצועיות. עוד הואשמו השבויים, ישירות או בעקיפין, במסירת מידע לאויב בתקופת השבי. האשמות עקיפות בלטו במיוחד בחקירותיהם במתקן החקירות בזיכרון יעקב ימים אחדים לאחר שובם מהשבי, ששם היו מי שנדרשו להלשין על חבריהם לשבי, והיו שהתרשמו כי הם חשודים כמרגלים. רובד נוסף של נבגדות בא לידי ביטוי בחקירות בזיכרון יעקב מצד אנשי בריאות הנפש בצה"ל. שבויים רבים תיארו מפגש שאמור היה להיות טיפולי – כסוג נוסף של חקירות פולשניות ומכאיבות, שהעמיק פחד, חשש ואשמה. היו גם פדויי שבי שהמפגש הזה היה להם טראומטי. מה שתיארו פדויי שבי כחוסר רגישות במתקן החקירות בא לידי ביטוי גם במפגשים שנערכו בין השבויים ובין משפחות שכולות. קרוב לוודאי כי אופן עריכת המפגשים האלה חיוק את 'אשמת הניצול' (Lifton 1991) בקרב השבויים. מצב זה מאפיין ניצולי טראומות ששרדו בנסיבות שאחרים קיפחו בהן את חייהם. ניצולים כאלה מרגישים רדופי אשמה על הישרדותם ונוטים לראות בעצמם מי שאינם ראויים לחיות ולעתים – מתים-חיים.

אשמה ממקור אחר היא אשמה על התנהגות השבויים בעת ההתנסות הטראומטית בשבי. כפי שעולה בבירור מעדויות פדויי השבי, יש מהם אשר הרגישו שנהגו לא כשורה,

שלא עמדו בציפיות שלהם מעצמם ובציפיות צה"ל, בעיקר באופן ש'לא עמדו' בחקירות ומסרו מידע. מקורה של הרגשת הכישלון הצורבת היא האשמה עצמית. כאשר פדויי השבי מאשימים את עצמם ובו בזמן ננקטות עמדות מאשימות מבחוץ, ההאשמה העצמית נוטה להתעצם מצד אחד ולהוביל להרגשות עזות של כעס מצד אחר.

היחס המשפיל והחדשני כלפי השבויים וכן ההאשמות שהם הואשמו בהן בימים שלאחר שחרורם יצרו בהם הרגשה שצה"ל מפקיר אותם ומתעלל בהם. היו אף שתיארו את החקירות שעברו בזיכרון יעקב כטראומטיות מהחקירות בשבי משום ששום שבו לא העלה בדעתו יחס כה שלילי מצד צה"ל. כאמור, הרגשת בגידה נובעת מיחסים בין אנשים שקשורים ביחסי קרבה זה לזה. פדויי השבי ציפו ליחס אכזרי משוביהם ומשחוו יחס נוקשה וחדשני מידי גורמי הביטחון של מדינת ישראל הרגישו שבר רגשי קשה; הם הרגישו נבגדים.

חוויות הנבגדות השלישית היתה של היעדר הכרה וטיפול הולמים בשבויים במשך שנים רבות; שנים הם הילכו בחברה הישראלית בלי לקבל הכרה ומענה לצורכיהם הפיזיים והנפשיים. רבים מהם סבלו, ועודם סובלים, מתסמיני הפרעה פוסט-טראומטית, ובכללה פגיעה קשה באיכות החיים (Solomon et al. 1994). אחד הביטויים הבולטים בקיצוניותם של השבויים היה החדשנות שהם גילו בנוגע לטיפול בתרופות שקיבלו. התפיסה שהם שימשו 'שפני ניסיון' לטיפולים שנויים במחלוקת כמו פנטוטל משקפת הרגשה של הפקרה. הם הרגישו כי מערכת הביטחון רואה בהם אנשים בזויים כל כך, שחייהם חסרי ערך. תפיסתם בנוגע לזילות חייהם באה לידי ביטוי בוטה במיוחד בדיווחים של רבים מהם שהרגישו כי צה"ל היה מעדיף את מותם מחייהם. עד עצם הימים האלה, בעת כתיבת השורות האלה, רבים מפדויי השבי מרגישים שאין הכרה מתאימה לקרבנם ולסבלם, וזו במידה רבה גם עמדת העמותה שלהם 'ערים ללילה'. אנשי העמותה גורסים כי הטיפול בוועדות הרפואיות של אגף השיקום מזלזל ופוגעני וכי הרופאים בוועדות אינם מכירים בפגיעות הנפשיות המורכבות והמפושטות שלהם ואינם מזהים ומאשרים אותן. מאבקם להכרה בנזק שנגרם להם בעקבות השבי הגיע לסיומו רק בשנת 2005, שאז אישרה כנסת ישראל את חוק התשלומים לפדויי שבי.

את ההשפעות הנפשיות הקשות שאירועים טראומטיים בכלל והשבי בפרט מותירים המגדירים הפסיכיאטריים (ICD; DSM) מסבירים בדרך כלל דרך פריזמת הטראומה. לפי גישה זו, אירועים טראומטיים מעוררים פחד מוות, וזה מתקבע ומתמשך גם לאחר שוך הסכנה, כלומר מקור הפרעה הוא הפחד מהכחדה ומהמוות. ממצאי העבודה הנוכחית מצביעים על כך שהרגשת הנבגדות והבגידה נותרת חקוקה בתודעת השבויים גם שנים רבות לאחר השחרור מהשבי. פדויי שבי רבים נשארים שבויים בהרגשת הבגידה, כלומר בין העבותות האוסרות את פדויי השבי לטראומת השבי, בין אשמה להאשמה. את המצב הזה, שנבחן מעט בחקר הטראומה, תיארה ג'ניפר פרייד (Freyd 2008) כטראומת בגידה (Betrayal Trauma). פרייד (2001) טוענת שטראומת בגידה מתרחשת לידה כאשר בני אדם או מוסדות שהפרט תלוי בהם לצורך קיומו מפרים מאוד את אמונו ופוגעים ברווחתו.

ניצול גופני, ניצול נפשי או ניצול מיני הם דוגמאות שכיחות לכך. בבסיס תאוריית טראומת הבגידה עומדת ההנחה כי המידה שאירוע שלילי מייצג בגידה באמון שניתן לאדם או למוסד מסוים תשפיע על האופן שהאירוע ייזכר ויעובד (Sivers, Schooler & Freyd 2002). טראומת בגידה יכולה לגרום תסמינים דומים לאלה של הפרעה פוסט-טראומטית – השיכחון (אמנזיה) והנתק (דיסוציאציה) עלולים לפקוד את הפרט בחריפות רבה (Freyd 1994). פרייד גורסת כי מקור הטראומה הוא בגידה באמון; זו יוצרת עימות בין המציאות הפנימית ובין מערכת חברתית (Freyd 1994). הכאב הנפשי הכרוך בגילויי הבגידה חריף ביותר, אך כאשר הנבגד מרגיש שעליו להמשיך בקשר עם מי שבגד בו הדברים סבוכים במיוחד. מחקרים אחדים מצביעים על כך שהרגשת נבגדות היא גורם 'מרעיל' פסיכולוגית הרגשת הכאב והמצוקה של השורדים אלא שהיא אף פוגעת ביכולתם להחלים (Sivers, Schooler & Freyd 2002).

המחקרים שלמעלה עסקו בטראומת הבגידה או הנבגדות בעיקר בהקשר של ילדים שהיו קרבנות לטראומה משפחתית, בייחוד גילוי עריות. בעקבות ממצאי המחקר הנוכחי אנו גורסים כי השבר שרבים מפדויי השבי חוו – ועודם חווים – כולל הרגשת נבגדות מהמדינה וממוסדותיה. בדמוקרטיה מערביות, כבישראל, מרבית האזרחים המבוגרים בוטחים במדינתם וסומכים עליה. בישראל, צה"ל הוא המוסד שהציבור מביע בו את האמון הרב ביותר (מתוך סקר מדד הדמוקרטיה הישראלית, 2013). מעדויות השבויים עולה פגיעה קשה באמון בצה"ל, ובעיקר במשרד הביטחון, שנתפס בעיניהם כדמות הורית, שלא רק שלחה אותם לקרב אלא גם אמורה היתה לטפל בהם עם שובם ומועלת שוב ושוב באמונם. כאמור, הרגש הבולט בהפרעה הפוסט-טראומטית הוא פחד, ואילו טראומת הבגידה מעוררת בלבול וכעס. ממצאי המחקר מעלים כי בקרב פדויי השבי הכעס מושלך כלפי משרד הביטחון ומתורגם גם לדרישה להבעת חרטה ולכפרה. המפגש עם משרד הביטחון מתסכל מאוד עבור השבויים, שכן הם מרגישים שמתנערים מהם, והדבר מזין עוד יותר את הרגשת הנבגדות והכעס.

פדויי שבי ישראלים אינם לבד. גם לוחמים ופדויי שבי אמריקנים ביטאו זעם גדול והרגשת נבגדות מצד הממשל האמריקני וצבא ארצות הברית ששלח אותם לווייטנאם. ליפטון (Lifton 1973), פיגלי (Figley & Leventman 1980) ואחרים ראינו לוחמים אמריקנים, ואלה טענו שהונו אותם, בגדו בהם, שהם סבלו ללא כל סיבה, שהתעלמו מהם ואפילו התעללו בהם עם שובם הביתה מהמלחמה. זעם כבד ליווה את הרגשת הנבגדות של הלוחמים האמריקנים. ליפטון (1973), שמביא בספרו תיאורים קשים של לוחמי וייטנאם, קובע שרבים מהם פיתחו גישה חשדנית ביותר ואף פרנויה. הזעם והכעס הופנו בעיקר כלפי דמויות שמייצגות סמכות, ובעיקר כלפי המנהיגות הפוליטית וכלפי המקבילה הישראלית של אגף השיקום במשרד הביטחון (ה-Veteran Administration). המשגה דומה לתגובות ניצולי שואה שהרגישו נבגדים והביעו כעס, הציע הפסיכיאטר הגרמני לינדן (Linden 2003), והוא כינה אותה Posttraumatic Embitterment Disorder.

על פי המשגה זו, שגם היא, כמו טראומת הבגידה, איננה נכללת במגדירים הפסיכיאטריים המקובלים (ICD; DSM), הניצולים סובלים מקריסת מערכת האמונות ומקריסת תפיסת עולמם. הרגשות קשות של חוסר צדק והיעדר הוגנות בעולם מובילים לכעס וחוסר אונים. תסמונת זו אותרה וזוהתה בקרב אסירים פוליטיים במזרח גרמניה (Ehlers, Maercker & Boos 2000), בקרב ניצולים קרואטים במלחמות הבלקן, ובהם פליטים שעונו (Morina et al. 2010). על סמך מחקרי אורך עם אסירים פוליטיים במזרח גרמניה, טענו חוקרים (Ehlers, Maercker & Boos 2000) כי לתגובות המידיות של הסביבה הקולטת לאחר האירועים הטראומטיים – השחרור מהכלא – יש השפעה מעצבת על קיבוע ההפרעה והרגשות הכעס והבגידה. הגם שמדובר במקום גאוגרפי ופוליטי שונה מ־ישראל, הדברים עולים בקנה אחד עם ממצאי המחקר הנוכחי. אם כן, אנו מציעים להמשיג ולהבין את טראומת השבי לא רק דרך הפריזמה הצרה של ההגדרה הפסיכיאטרית של PTSD, אלא גם דרך המשגות רחבות יותר, ובהן Betrayal Trauma ו־Embitterment. שינוי זה בתפיסה משמש מצע לפיתוח דרכי התערבות חדשות.

מגבלות

לדברי הפילוסוף פול ריקר (Ricoeur 1981), מפתח ההרמנויטיקה הפנומנולוגית, קיימים הבדלים מהותיים בין השיח המדובר ובין השיח הכתוב. תהליך הכתיבה עובר מסגנונות קוגניטיביות ושיקול דעת, ואילו תהליך הדיבור חושף לעתים קרובות מידע גולמי ועשוי לחשוף סתירות מאת הדובר. סתירות בדברי המרואיין יכולות לחשוף מידע לא מודע וחשוב לצורך תיאור התופעה הנחקרת. אופן איסוף הנתונים במחקר הנוכחי כלל בעיקר מידע כתוב וראיונות מעטים, ובכך מגבלה מסוימת. חוקרים במחקרי המשך אשר יאספו את הנתונים באמצעות ראיונות ויצליבו אותם עם נתוני המחקר הנוכחי עשויים לספק תמונה מלאה עוד יותר של התופעה הנחקרת. מלבד זה, מחקרים מעלים כי השבי מטביע את חותמו גם על הזוגיות של פדויי השבי (Dekel, Enoch & Solomon 2008; Dekel, Horesh, Solomon & Zerach 2009) ומחקרים נוספים מצביעים על השפעה של חיילים נפגעי פוסט־טראומה על צאצאיהם (ראו לדוגמה בהקשר של חיילים יוצאי מלחמת וייטנאם & Jacobsen, Sweeney & Racusin 1993). לפיכך ראיונות עם נשות פדויי שבי וצאצאיהם עשויים ליצור טריאנגולציה (ריבוי זוויות התבוננות) שתאפשר זווית ראייה רחבה יותר של התופעה. מגבלת מחקר נוספת קשורה לכך שהמידע שהופק הוא מידע רטרוספקטיבי, כלומר הכתבים נכתבו לרוב עשרות שנים לאחר השחרור מן השבי, ולא מיד עם החזרה מן השבי. לפיכך מידע מן המחקר הנוכחי שעסק בתקופות של טרום השבי, בשבי ובחזרה מן השבי, מוגבל יחסית. רצוי שחוקרים במחקרי המשך יבחנו את חוויית הבגידה והנבגדות על בסיס אורכי. לסיכום, טראומת השבי מותירה את חותמה במגוון אופנים, ואינה מוגבלת למופע ה'קלאסי' של התסמונת הפוסט־טראומטית. העבודה הנוכחית חשפה בבירור את עבותות

הבגידה והנבגדות, האשמה וההאשמה שכובלות רבים מפדויי השבי אל העבר, אל אירועי השבי. במחקר הצגנו גם את המורכבות של הכוחות הפנימיים ושל הכוחות החיצוניים המניעים את תופעת טראומת הבגידה. האשמה והכעס שפדויי השבי מרגישים מופנים הן כלפי חוץ, לעבר מי ששלח אותם לקרב ולא התייחס – או מתייחס – אליהם כראוי לדעתם והן כלפי פנים, על כך שלא תמיד פעלו הם עצמם כפי שציפו מהם אחרים וכפי שציפו הם מעצמם. אנו מציעים להרחיב את ההמשגות המקובלות של אירועים טראומטיים שממוקדים בפחד ובחוסר אונים כך שיכללו גם הרגשות של בגידה ונבגדות. להרחבת המשגה כזו נודעות השלכות טיפוליות. מבחינה יישומית, נכון יהיה לתרגם את ממצאי המחקר הזה להחלטות ולהמלצות לקליטת פדויי שבי ולהכנת הסביבה הקולטת, ובכלל זה את משפחותיהם, את צה"ל, את משרד הביטחון ואת אמצעי התקשורת.

רשימת מקורות

- אביטל אפשטיין, גדעון, 2013. 1973: הקרב על הזיכרון: מלחמת יום הכיפורים – מלחמה שאף פעם לא די לה, שוקן, ירושלים ותל אביב.
- אדמון, תלמה, 'גיבורים לא היינו', מעריב, מוסף סופשבוע, 42, עמ' 6-8, 6.7.1990.
- אילני, עפרי, 'חיילים שחזרו מן השבי מספרים על ההתמודדות שמתחילה דווקא עם השחרור', הארץ, 3.4.2009. <http://www.haaretz.co.il/misc/1.1254073>
- ארכיון צה"ל ומערכת הביטחון. עדויות ועדת אגרנט, נדלה ב-12.2.2014 מתוך: <http://www.archives.mod.gov.il/pages/Exhibitions/agranat2/exb.asp>
- בן-חורין, יצחק, 'כל שבוי נשבר בחקירה', מעריב, מוסף יום-כיפור, עמ' 3, 8.10.1989.
- בן פורת, ישעיהו, יהונתן גפן, אורי דן, איתן הבר, ואחרים, 1973. המחדל, הוצאה מיוחדת, תל אביב.
- ברגמן, רונן וגיל מלצר, 2003. מלחמת יום כיפור: זמן אמת, משכל, תל אביב.
- גבריאלי-נורי, דליה, 2008. 'שבויים בתרבות הישראלית 1948-2008', פוליטיקה, 18, עמ' 173-193.
- גלבוע, דני, מתוך הרצאתו שהתקיימה כחלק מ'ללכת שבי בשביל ישראל' באכסניית הנוער בערד ביום 20.11.2008. מתוך אתר 'ערים בלילה'.
- גרוף, יוסף, 'הייתי שבוי'. מתוך אתר 'ערים בלילה', 3.10.2003.
- ולטר, יוסף, 'הרמטכ"ל: השבויים לא ניסו להמלט או להלחם', מעריב, עמ' 3, 29.5.1985.
- ורבין, נחום, 2013. מתוך הבלוג: האופציה של הדוקטור – ממעוז המזח לשבי המצרי ובחזרה לחיים.
- זונדר, משה, 2000. סיירת מטכ"ל, כתר, ירושלים.
- זרובבל, יעל, 2005. 'בין "היסטוריה" ל"אגדה": גלגולי תל חי בזיכרון העממי', בתוך: דוד אוחנה ורוברט ס' ויסטריך (עורכים), מיתוס וזיכרון: גלגוליה של התודעה הישראלית, מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד, ירושלים, עמ' 189-202.

- חדד, ע', 'רק 20 שבועיים באו', **הארץ**, 21.11.1973.
- טל, רמי, רונן ברגמן וגיל מלצר. 'האיש שסיפר הכל', **ידיעות אחרונות - מוסף מיוחד - 30 שנה למלחמת יום כיפור**, 5.10.2003.
- יגורי, אסף, 1979. **לחיות איתם, כולם שלי**, עידנים, ירושלים.
- ישיבת ועדת העבודה, הרווחה והבריאות, יום שלישי, ז' באדר ב' התש"ס (14.3.2000), שעה 12:30.
- כהן, ר', 1993. 'האיש שידע יותר מדי', **ירושלים**, עמ' 55, 15.9.1993.
- לויטוב, עמוס, 2007. **סקר השתיקה: סיפורו של שבוי מלחמה**, משרד הביטחון, ירושלים.
- ליבליך, עמיה, 1989. **חויז מציפורים**, שוקן, תל אביב.
- ליס, יהונתן ויוסי מלמן, <http://www.haaretz.co.il/misc/1.1499222>, 'הנשיא חנן את מאיר מוזס שהורשע לפני 49 שנה במסירת סוד בשבי הסורי', **הארץ**, 4.2.2005.
- מיכלסון, מנחם, 1997. **הלל ממוצב המזח**, משכל, תל אביב.
- מרון, גדעון, 2004. 'סיפור עלילה'. **ידיעות אחרונות**, מוסף 7 לילות, עמ' 4-5, 26.3.2004.
- סולומון, זהבה, דן שרון ואבי עורי, 2008. 'פדויי שבי ממלחמת יוה"כ: 35 שנה לאחר המלחמה', **סוגיות חברתיות בישראל**, 6, עמ' 29-43.
- ערד, אירית, 'צה"ל ומשרד הביטחון אכזבו בגדול: סיפורו של גדעון ארנהלט שנלקח בשבי הסורי במלחמת יום כיפור', מתוך אתר 'ערים בלילה'. <http://www.erim-pow.co.il/article.php?id=82>
- צוריאל, נאוה, 'השבי השני', **מעריב**, מוסף שבת, 30, עמ' 16-17, 24.12.2004.
- קדמון, סימה, 1993. 'היה לי ברור: או שנכנע או שכולנו מתים שם', **מעריב**, סופשבוע, עמ' 5.11.1993, 16-8.
- , "'המדינה הפקירה אותנו", אומרים שבועי 73", **ידיעות אחרונות**, המוסף לשבת, עמ' 3.10.2003, 17-14.
- קרני, יובל, 2005. 'הקרוב שלא נגמר', **ידיעות אחרונות**, עמ' 13, 16.1.2005.
- שגב, אריה, 2001. **לא ביצעתי את המשימה**, חלונות, תל אביב.
- שמשי-קריץ, תמר, 'התחושה היא שמדינת ישראל היתה מעדיפה שנחזור בארונות מתים', **מעריב**, מגזין יום כיפור, 58-59, עמ' 4-7, 19.9.1999.
- שרון, אמנון, 2005. **שפוי בדמשק**, אורלי לוי, חולון.
- הסרט 'ערים בלילה', 1996. <http://www.youtube.com/watch?v=HO1weRHMUNl>.
- סקר מדד הדמוקרטיה הישראלית, 2013. המכון הישראלי לדמוקרטיה.

Avneri, Aryeh, 1982. *Adjustment and Adaptation to War Captivity: Description and Analysis*, M.A. Thesis, The Hebrew University of Jerusalem, Jerusalem.

Bar-Tal, Daniel, 1986. 'The Masada Syndrome: A Case of Central Beliefs'. in: Noah Milgram (ed.), *Psychological Stress and Coping in Time of War*, Bruner & Mazel, New York, pp. 32-51.

- Ben-Yehuda, Nachman, 2001. *Betrayals and Treason: Violations of Trust and Loyalty*, Westview Press, Boulder, CO.
- Birell, Pamela J. & Jennifer J. Freyd, 2006. 'Betrayal Trauma', *Journal of Trauma Practice*, 5, pp. 49-63.
- Dekel, Rachel, Guy Enoch and Zahava Solomon, 2008. 'The Contribution of Captivity and Post-Traumatic Stress Disorder to Marital Adjustment of Israeli Couples', *Journal of Social and Personal Relationships*, 25, pp. 497-510.
- Dekel, Rachel, Danny Horesh, Zahava Solomon et al., 2009. 'Differentiation of the Self and Posttraumatic Symptomatology among ex-POWs and Their Wives', *Journal of Marital and Family Therapy*, 35, pp. 60-73.
- Ehlers, Anke, Andreas Maercker and Anne Boos, 2000. 'Posttraumatic Stress Disorder Following Political Imprisonment: The Role of Mental Defeat, Alienation, and Perceived Permanent Change', *Journal of Abnormal Psychology*, 109, pp. 45-55.
- Figley, Charles R. and Seymour E. Leventman, 1980. *Strangers at Home: Vietnam Veterans Since the War*, Brunner & Mazze, New York.
- Freyd, Jennifer J., 1994. 'Betrayal Trauma: Traumatic Amnesia as an Adaptive Response to Childhood Abuse', *Ethics & Behavior*, 4, pp. 307-329.
- , 2008. 'Betrayal Trauma', in: Gilbert Reyes, Jon D. Elhai and Julian D. Ford (eds.), *The Encyclopedia of Psychological Trauma*, John Wiley & Sons, New York, p. 76.
- Gavreily, Dalia, 2006. 'The Cultural Code of Captivity and the Personal Stories of the Yom Kippur War', *Armed Forces and Society*, 33, pp. 94-105.
- Geneva Conventions. Retrieved: 13.2.2014, from <http://usmilitary.about.com/od/deploymentsconflicts/1/blgenevaconv.htm>
- Jackson, Rodger L., 2000. 'The Sense and Sensibility of Betrayal' (PDF). *Humanitas* (National Humanities Institute), XIII (2), pp. 72-89.
- Jacobsen, Lieslie K., Carolyn G. Sweeney and Gary R. Racusin, 1993. 'Group Psychotherapy for Children for Fathers with PTSD: Evidence of Psychopathology Emerging in the Group Process', *Journal of Child and Adults Group Therapy*, 3, pp. 103-120.
- Kelley, Lance P., Frank W. Weathers, Elizabeth A. Mason et al., 2012. 'Association of Life Threat and Betrayal with Posttraumatic Stress Disorder Symptom Severity', *Journal of Traumatic Stress*, 25, pp. 408-415.
- Lifton, Robert J., 1973. *Home from the War: Vietnam Veterans: Neither Victims nor Executioners*, Simon & Schuster, Oxford.

- , 1991. *Death in Life: Survivors of Hiroshima*. University of North Carolina Press, Chapel Hill.
- Linden, Michael, 2003. 'Posttraumatic Embitterment Disorder', *Psychotherapy and Psychosomatics*, 72, pp. 195-202.
- Morina, Nexhmedin, Visar Rudari, Gaby Bleichhardt and Holly G. Prigerson, 2010. 'Prolonged Grief Disorder, Depression, and Posttraumatic Stress Disorder among Bereaved Kosovar Civilian War Survivors: A Preliminary Investigation', *International Journal of Social Psychiatry*, 56, pp. 288-297.
- Naples, Maria and Thomas P. Hackett, 1978. 'The Amytal Interview: History and Current Uses', *Psychosomatics*, 19, pp. 98-105.
- Neria, Yuval, Zahava Solomon and Rachel Dekel, 1998. 'An Eighteen-Year Follow-up Study of Israeli Prisoners of War and Combat Veterans', *The Journal of Nervous and Mental Disease*, 186, pp. 174-182.
- Rachman, Stanley, 2010. 'Betrayal: A Psychological Analysis', *Behavior Research and Therapy*, 48, pp. 304-311.
- Richards, Tom and Lyn Richards, 1995. 'Using Hierarchical Categories in Qualitative Data Analysis', in: Udo Kelle (ed.), *Computer-Aided Qualitative Data Analysis*, Sage Publications, London, pp. 80-95.
- Ricoeur, Paul, 1981. 'What is a Text? Explanation and Understanding', in: John B. Thompson (ed.), *Hermeneutics and the Human Sciences*, Cambridge University Press, New York, pp. 145-164.
- Silverman, David, 2001. *Interpreting Qualitative Data: Methods for Analyzing, Talk, Text and Interaction*, Sage Publications, London.
- Simons, Helen and Jenny Hyatt, 1999. 'Cultural Codes – Who Holds the Key?', *Evaluation*, 5, pp. 23-41.
- Sivers, Heidi, Jonathan Schooler and Jennifer J. Freyd, 2002. 'Recovered Memories', *Encyclopedia of the Human Brain*, 4, pp. 169-184.
- Solomon, Zahava, Yuval Neria, Abraham Ohry et al., 1994. 'PTSD among Israeli Former Prisoners of War and Soldiers with Combat Stress Reaction: A Longitudinal Study', *American Journal of Psychiatry*, 151, pp. 554-559.
- Solomon, Zahava, 1996. 'Responses of Mental Health Professionals to Man-Made Trauma: The Israeli Experience', *Social Science and Medicine*, 43, pp. 769-774.
- Van Emmerik, Arnold A., Jan H. Kamphuis, Alexander M. Hulsbosch et al., 2002. 'Single Session Debriefing after Psychological Trauma: A Meta-Analysis', *The Lancet*, 360 (9335), pp. 766-771.